ФОРМИРАЊЕ 37. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ

У данима формирања 37. дивизије војно-политичка ситуација у Санџаку, после трагичног биланса у бици за Пријепоље, постепено се побољшавала, мада је слободна територија била мања у односу на ону пре 3. децембра 1943.

У то време у Југославији је дејствовало око тридесет дивизија НОВЈ. Велики делови Југославије били су слободни. До тада су у Југославији извојеване велике политичке и војничке победе, а највеће су свакако биле битке на Неретви и Сутјесци, када се ситуација коначно окренула у корист народноослободилачких снага. Након тога дошло је до велике политичке победе, до постављања чврстих темеља Демократске Федеративне Југославије и до све ширег њеног међународног признања и угледа у свету. Тада се потпуно афирмисала НОВЈ као стратешки фактор антихитлеровске коалиције.

На источном и западном фронту савезничке армије су непрекидно напредовале: јединице Црвене армије су се приближавале границама Румуније, Бугарске и Мађарске, а англо-америчке трупе су у току 1944. наставиле операције према средњој Италији. Тако су непријатељеве снаге на Балкану из дана у дан долазиле у све тежи положај. Немцима је требало доста снага за борбе у Србији, против новоформираних дивизија, а њихов страх од искрцавања савезника на јадранску обалу постајао је још већи.

У тако повољној војно-политичкој ситуацији коц нас и на савезничким фронтовима приступило се фор-

мирању 37. ударие дивизије, при чему су у пуној мери коришћена искуства стечена при формирању претходних дивизија.

Приликом формирања 37. дивизије, јединицс које су ушле у њен састав налазиле су се: 8. црногорска бригада у рејону Беране—Бијело Поље, 3. пролетерска бригада на Каменој Гори, укључно комуникација Пријепоље—Пљевља—село Мељак, а у рејону Хоћевина—Шљивенско—Мељак налазила се 4. санџачка бригада. Испред тих бригада биле су јаке непријатељеве снаге. На сектору Беране—Бијело Поље налазиле су се јединице муслиманске милиције и мањи број Немаца, у Пријепољу је било 300, а у Пљевљима 1.500 Немаца, око Пљеваља и Пријепоља и у селу Комаранима налазиле су се четничке снаге и муслиманска милиција као обезбеђење градова и комуникација.[30]

Још у току лимско-дринске операције (VI непријатељева офанзива) непријатељ је почео убрзано да врпш припреме за нову офанзиву на слободну територију Санџака и Црне Горе. Почетком марта 1944. Немци су почели појачавати своје гарнизоне у Пљевљима, Пријепољу и Прибоју. Основни цнљ непријатељевих снага на овом правцу првенствено је био да спречи продор НОВЈ у правцу Србије, Други важан задатак непријатељевих снага је био да сачувају комуникације које воде ка јадранској обали, где се очекивало искрцавање савезничких снага . ..

У наредби 12. ударног корпуса НОВЈ од 29. фебруара 1944. године — о формирању 37. ударне дивизије и о именовању штаба се каже:[31]

I

»Решењем Врховног штаба НОВ и ПОЈ уследило је формирање XXXVII ударне дивизије

Дивизија има следећи формацијски састав:

а) Штаб дивизије
б) III санџачка ударна бригада
в) IV санџачка ударна бригада
г) VIII црногорска ударна бригада.

30 Архив народноослободилачког рата, кут. 872, бр. рег. 1/3.
31 Зборник, том III, књ. 7, док. 74, стр. 193.

II

Наредбом Врховног штаба НОВ и ПОЈ постављени су:

— за команданта XXXVII ударне дивизије мајор Жарко Видовић досадашњи командант III санџачке ударне бригаде,

— за политичког комесара XXXVII ударне дивизије Мило Јовићевић, досадашњи помоћник политичког комесара Главног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и Боку,

— за начелника штаба XXXVII ударне дивизије друг Раде Кнежевић, досадашњи оперативни официр Главног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и Боку.

III

Остали чланови штаба 37. ударне дивизије одредиће се накнадно.

Штаб дивизије формираће се одмах и отпочети рад. При штабу формирати пратећу чету јачине: командир, политички комесар, заменик командира и заменик политичког комесара и 40 бораца и своју курирску групу јачине: командир н 12 курира.

XXXVII дивизија улази у састав овог корпуса под чијом ће се непосредном командом налазити«.

Штаб новоформиране 37. дивизије актом пов. бр. 1 од 4. марта 1944. године саопштава јединицама које су ушле у њен састав да је формирана 37. дивизија. У наредби се такође каже да је наредбом 2. ударног корпуса за обавештајног официра 37. ударне дивизије постављен друг Љубо Радосављевић, дотадашњи обавештајни официр Главног штаба за Санџак, а за референта санитета дивизије другарица Ирина Кнежевић, досадашњи референт санитета 3. пролетерске санџачке бригаде.[32]

Организацијско-формацијски састав 37. дивизије био је следећи: штаб дивизије са приштапским деловима, три бригаде, пољска болница, две батерије топова и пионирски батаљон — укупно 2.500 бораца.

Сем командног састава штаба дивизије, који су са чињавали командант, политички комесар и начелник штаба, у штабу су постојали оперативни, обавештајни, санитетски и интендантски орган и помоћни делови: заштитни, за везу, извиђачки, пионирски, артиљеријски и болничарски.

32 Архив народноослободилачког рата, к. 1255, рег. бр. 1—7.

Што се тиче оргаиизације КПЈ у дивизији, она је била и према начину организовања, и према бројности, снази свог утицаја приближно онаква каква је била и у осталим дивизијама НОВЈ. Политички комесари и партијске организације постављени су по принципу: једна чета — једна ћелија, један комесар, једна организација СКОЈ-а, а затим — политодјели, културне екипе, агитационо-пропагандна одељења. »Партијска организација у оружаним снагама није била само васпитна и просветитељска организација, већ првенствено борбена политичка снага, одговорна за целокупну војничку и политичку изградњу .. .«[33]

Оваквом организацијом КПЈ је спроводила политичку линију и свој утицај на војнике и командни кадар, а преко њих и на народ на територији где су јединице пролазиле и бориле се.

Савез комунистичке омладине (СКОЈ) у 37. дивизији имао је велику улогу у подизању борбене способности и морала бораца. Обавештајна служба, као орган штаба дивизије, прикупљала је многе податке који су били веома значајни за доношење одлука. У штабу дивизије, бригада и батаљона постојали су обавештајни официри и њихови помоћници. Штаб дивизије имао је и извиђачку јединицу која је служила обавештајној служби за прикупљање података (и у бригадама су биле извиђачке чете).

Одмах након формирања 37. дивизије формиране су дивизијске прихватне болнице, хируршка екипа, болничка чета и апотека. На челу дивизијског санитета био је референт као саветодавни орган команданта и комесара, а био је непосредни руководилац свих санитетских установа и органа у дивизији и у бригадама.

Служба снабдевања у дивизији је своје задатке обављала преко својих органа. Снабдевање јединица 37. дивизије вршено је на истоветан начин као и у осталим јединицама НОВЈ. Разлика је једино у томе што је у данима формирања 37. дивизије систем снабдевања у НОВЈ представљао спрегу војно-позадинских органа,

33 Милија Станишић: »КГО у изградњи оружаних снага револуције 1941—1945«, стр. 271, издање ВИЗ 1973. године — Београд.

органа народне властн и масовних организациЈа у Једну интеграциону целину која је успешно обављала тај сложени задатак.

Снабдевање 37. дивизије у прво време било је повезано са великим тешкоћама, нарочито у току зиме између 1944. и 1945, када су велики снег и вејавица затрпали и нначе лоше путеве. Снабдевала се са терена на коме су се налазиле њене јединице довлачењем потребног материјала из позадине, а врло ретко дотуром материјала који је стизао од савезника.

Тридесет седма дивизија је имала инжињеријски батаљон, а бригаде су имале инжињеријске чете.

Дивизија је одмах након формирања успоставила радио-везу између свог штаба и штаба 2. корпуса, а убрзо су у радио-мрежу укључене и бригаде. Коришћене су и телефонско-телеграфске везе када су се јединице налазиле на ослобођеној територији. V дивизији је постојао вод за везу, а у бригадама одељења.

ПРВИ ЗАДАЦИ ДИВИЗИЈЕ

Јединице које су ушле у састав 37. дивизије биле су: 8. црногорска ударна бригада на положајима од Берана до Бијелог Поља, 3. пролетерска санџачка бригада на положајима од Бијелог Поља до села Маоча, 4. ударна санџачка бригада на положајима Влаховићи—Какмужи—Шљивенско—Градац—Мељак—Челебићи.[34] Задатак им је био да бране слободну територију између ЈТима и Таре.

Штаб 37. дивизије је наредио бригадама да и даље остану на својим дотадашњим положајима. Сем што су и даље браниле слободну територију, јединице су имале задатак да самоиницијативно дејствују на својим секторима, да ометају саобраћај непријатељу и мобилизацију четника и муслиманске милиције. Разуме се, задатак штабова бригада је био да учвршћују и изграђују своје јединице у војностручном и морално-поли-

34 Архив НОР, кут. 872, рег. бр. 1/3.

Уроиг Вучета, Лазар Секулић и Бранко Марковић, на Јабуци 1944. са водом излазе на положај

тичком смислу.[35] Наредбама 2. ударног корпуса и штаба 37 дивизије било је регулисано како да се води администрација у јединицама дивизије. Такође су предузете мере у погледу организовања санитетске службе у јединицама корпуса и у позадинским војним установама™

35 Исто и Зборник, том I, књ. 16, док. 129, стр. 365.

36 ВИИ, кутија 1253, бр. рег. 2/7.

»I Трупни санитет: на челу трупног санитета 2. ударног корпуса формиран је санитетски одсек штаба ударног корпуса ...

II Сачитет корпус^е војне области: на челу санитета корпусне војне области формиран је Санитетски одсек те области под руководством шефа сачитета и његовог санитета . .. Под непосредним руководством санитетског одсека стоје санитетски одсеци подручја и то: при команди подручја у Шаховићима, Бијелом Пољу, Биочу ј Берачама ...

При свакој команди места налази се референт санитета који руководи — према директивама Одсека комапде подручја ...

III Див"лни сачитет: организацију цивил ог са штета извршиће сам ЗАВНО Црне Горе и Боке, односно Санџака.

IV Евидечција санитетског материјала и лекова.

При са штетском одсеку Корпусче војне области оргачизује се санитетско слагалиште и апотека Корпусне војне области ...«

После више мера у вези с учвршћењем једииица, срећивањем формацијског стања дивизији су предстојали следећи задаци: да разбије четничке групе око Пријепоља и Пљеваља и муслиманску милицију у Комарану, да милицију протера на десну обалу Лима, те да заузме Бродарево и избије ка Лиму на сектору Пријепоља и да се тако лево крило 37. дивизије наслони на 2. пролетерску дивизију. С тим у вези штаб 37. дивизије је 8. марта 1944. године својим јединицама издао одређене задатке: Осма црногорска бригада је имала да пребаци један батаљон северно од потока Љешнице, а његов задатак, поред осталог био је да одржава везе са Бјелопољским одредом и да интервенише уколико би уследио напад на Бијело Поље од правца Пештера.

Четврта санџачка бригада је имала да упути један батаљон у село Мијаковиће, а задатак му је био да затвори правац Пљевља—Маоче и да врши притисак на Пљевља правцем Коријен—Илино брдо. Задатак 3. бригаде је био да чисти Комаране, да заузме Бродарево, а након тога да њена два батаљона чисте Жупу и да на тај начин врше притисак ка Пријепољу дејствујући ка комуникацији Пријепоље—Пљевља.[37]

Све три бригаде су известиле штаб дивизије да су извршиле задатке који су им били постављени и да и даље на својим секторима организују нападе и притиске у одређеним зонама и правцима.[38]

Штаб 3. пролетерске бригаде је 15. марта 1944. известио Штаб дивизије да је бригада 13. и 14. марта нападала непријатеља који је држао положаје на линији Гостун—Оштра стена—Јасен—Балићи—Бродарево——Комарани.[39] На том сектору непријатељ је располагао јаким снагама од око 800 припадника муслиманске милиције, једним батаљоном милешевског четничког одреда, једном групом четничког Пљеваљског одреда и једном четом Немаца у Бродареву. Напад на Бродарево организован је из четири правца, али бригада није успела да заузме то место, па су у зору 14. марта бата-

37 Зборник, том I, књ. 16, док. 129 и 130, стр. 364 и 365.

38 Зборник, том I, књ. 16, док. 131, 132, 133, 134, 135, стр. 369—376.

39 Зборник, том I, књ. 16, док. 135, стр. 375—378.

љони повученн: 1. батаљон у Миоче, 3. у Кичаву, 4. у Граб и 2. у Козице. Повлачење је уследило и због интервенције Немаца из Пријепоља. V тој борби непријатељ је имао губитке од 9 погинулих четника, 8 милиционера и једног четничког командира. Заробљена су 2 милиционера. Један борац из бригаде је погинуо, а тројица су лакше рањена.

На одређеним секторима бригаде су, с већим или мањим успехом, водиле борбе све до 17. марта 1944, када је стигла наредба штаба 37. дивизије којом су бригаде добиле нове задатке.[40]

Четврта бригада имала је задатак да, заједно са Пљеваљским партизанским одредом, напусти дотадашње положаје и да крене ка комуникацији Пљевља——Бољанићи—Ковач—Метаљка, да ту комуникацију држи под контролом и да стално одржава везе са 2. пролетерском и 5. крајишком дивизијом које су почеле операције у правцу Србије. Бригада је 19. марта кренула ка Бољанићима. При преласку реке Нехотине није се сударила с непријатељем, али 22. марта бригаду је напала пљеваљска четничка бригада (око 600 четника) на линији село Готовуша—село Веље Брдо—село Крће——село Глисница—село Бољанићи. У току трочасовне борбе 4. санцачка бригада је успела да одбије нападе и да потисне четнике ка Југову и Готовуши.

Трећа бригада се 19. марта пребацила на просторију Камена Гора—Обарде—Влака—Виково брдо. Задатак јој је био да дејствује против непријатеља на правцу Пљевља—Пријепоље и да помогне продор 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије преко ЈТима у правцу Србије. Само је њен 1. батаљон задржан, заједно са Бјелопољским одредом, на положајима Кичева—Граб——Миоче, а имао је задатак да нападом везује снаге непријатеља на простору Гостун—Бродарево—Комарани. Извршавајући свој задатак, 1. и 3. батаљон су у току ноћи између 20. и 21. марта продрли на комуникацију Пљевља—Пријепоље, где су готово 24 часа непрекидно

40 Зборник, том I, књ. 16, док. 136, стр. 379; Архив народноослободилачког рата, кут. 872, рег. бр. 2/3.

водили жестоке борбе против иадмоћиије немачке моторизоване колоне. У тој борби непријатељ је имао 43 војника избачена из строја, а наши батаљони 11 бораца.[41]

Према истом наређењу штаба 37. дивизије 8. бригада је имала задатак да најхитније пребаци две чете правцем Беране—село Штитари—Бијело Поље. Једна чета је посела положаје код села Оброва (изнад Бијелог Поља), а друга код Расова. Задатак им је био да бране Бијело Поље од напада непријатеља из правца Сјенице. Остале јединице бригаде и надаље су браниле Беране од непријатеља из правца Рожаја и Бихора.

Све јединице 37. дивизије су доследно извршавале наређење штаба дивизије од 17. марта 1944. Водиле су сталне борбе пуних шест дана. Међутим, непријатељ је настојао да по сваку цену ослободи комуникацију коју су биле поселе наше јединице. Уследили су јаки противнапади здружених немачких и четничких снага, нарочито на сектору 3. пролетерске бригаде, на положајима Јабука—Обарде—Камена Гора, али је непријатељ био одбијен 22. марта 1944. претрпевши велике губитке. Само у борбама на комуникацији Пљевља—Пријепоље око 90 непријатељевих војника је било избачено из строја, док су наши губици износили 20 мртвих и рањених.[42]

У међувремену су стизала појачања у гарнизоне Пљевља, Пријепоље и Прибој. Такође и на правцу наступања 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије појачавани су гарнизони у Кремнима, Ужицу, Чајетини, Палисаду, Пожеги и Ивањици, где су стигли Бугари и недићевске трупе. Циљ им је био да спрече продор двеју наших дивизија у Србију.

У тој ситуацији штаб 2. ударног корпуса наредио је 23. марта штабу 37. дивизије да појача притисак на непријатељеве снаге у рејону Пљевља—Пријепоље—Прнбој.[43]

41 Жарко Видовпћ: »Трећа пролетерска бригада«, ВИЗ 1972, стр. 294

42 Зборник, том I, кн>. 16, док. 139, стр. 385.

43 Зборник, том I, књ. 16, док. 137, стр. 382.

Зима 1944. Јединица 37. дивизије (4. батаљон бјелопољски) на маршу ка Каменој гири. На челу чете Милош Влаховић, лево Милан Новаковић, партијски руководилац батаљона. У колони Душан РадојевиН, Бошковић...

Према тој наредби 4. санџачка бригада је имала задатак да се хитно упути у правцу Прибоја са задатком да врши што јачи притисак на непријатељеве снаге у рејону Прибоја. Трећа пролетерска бригада имала је задатак да врши што јачи и енергичнији притисак на непријатељеве јединице у Пријепољу на комуникацији Пријепоље—Пљевља. За ту прилику бригада је ојачана батаљоном из 1. бригаде дивизије »Гарибалди«.

У међувремену, 2. пролетерска и 5. крајишка већ су се пробиле на десну обалу Лима и дејствовале ка Златибору. Водиле су тешке борбе против Немаца, Бугара, Недићеваца и четника.

Четврта бригада није одмах пошла на задатак који јој је постављен наређењем штаба корпуса од 23. марта, јер је наредба касно стигла у штаб 37. дивизије који је већ био наредио 4. бригади да крене у правцу супротном од онога који је одредио штаб корпуса и да стигне

на јужну страну Пљеваља, у села Лнјеска и Подкрајце. Бригаду је 25. марта тек ту стигло накнадно наређење штаба 37. дивизије, те је према том наређењу јединица морала да се врати натраг, истом маршрутом преко Вукова брда и комуникације Пријепоље—Пљевља.[44] Тек ноћу између 29. и 30. марта бригада је стигла на Вуково брдо, а затим продужила покрет и прешла комуникацију Пљевља—Пријепоље између Јабуке и Михај-

Зима 1944. Изношење рањеника са положаја

ловице. Сутрадан је извршила покрет из села Бабине ка селу Тоци, где се сукобила са групом од око 100 четника. Пошго их је разбила наставила је покрет ка Голешима, где је напала Прибојску, Вишеградску и Сребреничку четничку бригаду,[45] које су имале задатак да

44 Зборник, том I, књ 16, док. 140, стр 389—391.
45 Архив ВИИ, кут. 166, рег. 39/4 и кут. 146, рег. 25 ф. 5, кут. 193. рег. 51/41.

дејствују у леђа нашим двема дивизијама које су надирале теригоријом Србије. Четници су били изненађени и брнгада их је убрзо потиснула ка Бучју и Прибоју. Ове четничке снаге бројале су око 1100 људи (четници су претрпели губитке од 40 мртвих и око 40 рањених). После те успешне борбене акције бригада је, преко Саставака и Ритошића, извршила покрет у рејон Пљеваља.

*

У Санџаку су се почетком априла 1944. концентрисали четници и муслиманска милиција у свим градовима и увелико се припремали за офанзиву на слободну партизанску територију између Таре и Лима. Другог априла штаб 37. дивизије доставио је извештај штабу 2. ударног корпуса о непријатељским снагама на просторији коју покривају јединице ове дивизије и деломично на суседним просторијама. У извештају се, између осталог, каже: да просторију Рожај—Бихор поседају снаге муслиманске милиције; да у Пријепољу стационира 800 Немаца; у Комарану се налази 700 припадника муслиманске милиције; на просторији Велика Жупа и Бабине четничке јединице са око 600 људи. Затим, на комуникацији Пријепоље—Пљевља једна чета Немаца са једним тенком и једним артиљеријским оруђем; на Михајловици једна чета Немаца и на Вијенцу 200 четника. Јачина немачких снага у Пљевљима у последње време кретала се од 1300 до 1500 војника. На положајима око Пљеваља, као непосредно обезбеђење града, налазили су се четници Пљеваљске четничке бригаде јачине око 800 људи. Из правца Фоче, Челебића, Чајнича и Рудог дејствовало је око 1500 четника Дринског четничког корпуса.[45-1] Истовремено на десној обали Лима налазиле су се јаке снаге Немаца, четника и муслиМанске милиције, које су биле ангажоване у борбама са 2. пролетерском и 5. крајишком дивизи-

45а Зборник, том III, књ. 7, док. 138, стр. 346—348; Архив ВИИ, књ. 166, рег. бр. 39/4.

јом.[45ħ] После пробоја ових дивизија ка Ивањици и долии Ибра ове непријатељске снаге остале су на десној обали Лима, а делимично се пребациле и на његову леву обалу. Са овим снагама у наредном периоду водиле су борбу јединице 3. ударне дивизије, које су наступале низ долину Лима ка Бродареву и Пријепољу и ка комуникацији Сјеница—Пријепоље. Нешто касније и јединице 37. дивизије су са овим снагама водиле борбу било на левој или десној обали Лима.

ОДБРАНА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ У САНЏАКУ И ЦРНОЈ ГОРИ 1944.

Штаб 2. корпуса и њему потчињени штабови непрекидно су пратили активност непријатеља и закључили да одмах после лимско-дринске операције (шеста непријатељева офанзива) непријатељ припрема нову офанзиву на правцима својих дејстава према Црној Гори и Санџаку. Разуме се, и штаб 37. дивизије је стално пратио активност, мобитизацију и груписање непријатељевих снага на фронту испред својих јединица. Штаб је предузимао и одговарајуће мере и прилагођавао дејства својих јединица како би што спремније дочекале напад непријатеља. Фронт дивизије био је несразмерно широк и дубок у односу на расположиве снаге, што је, поред осталог, отежавало везу и командовање. Зато је штаб дивизије организовао командовање по одсецима, дајући командантима потчињених јединица више слободе и могућност за испољавање иницијативе. На бјелопољском одсеку Беране—Бијело Поље——Миоче—Кичава—Граб дејствовала је 8. црногорска бригада ојачана Бјелопољским одредом и једном ита-

456 Архкв ВИИ, књ. 167, рег бр. 8'5 (На десној обали р. Лима налазиле су се следеће непријатељске с аге: у Негби >и Златгборски корпус 500 четника; у рејо >у Нове Варош I Јаворски корпус 550; у Радо .ши у Путошима 2. мчлешевски Пожешк I четнички корпус 1200 људи; у Пријепољу Лимски корпус; у рејону Прнбоја Немчм; 2 цр огочска чет ичка бригада, Прибојска брпгада и 750 добровољаца под кома^дом Павла Ђуришића и Ариљска четничка брлгада која је сгигла као појачање.

лијанском бригадом. Он је био подељен на два пододсека: берански (на линији Беране—Бабино—Горажде——Штитари) који су поселе 8. црногорска бригада (њена непуна три батаљона) и италијанска бригада (без једног батаљона); тим јединицама, чији је задатак био да затворе правце који воде ка Рожају и Бихору, командовао је Блажо Марковић, командант 8. бригаде). Други је био бјелопољски пододсек (на просторији Бијело Поље—Миоче—Кичава—Граб), где су положаје посели два батаљона из 8. бригаде, Бјелопољски одред и један батаљон из италијанске бригаде. Задатак им је био да затворе правце који воде ка Сјеници и Комаранима; те јединице су биле под командом начелника штаба 8. бригаде Војина Коровића (под његову команду стављен је и један инжињеријски вод италијанских војника, чији задатак је био да руше комуникацију Бродарево—Бијело Поље).

На широј просторији Пријепоље—Пљевља предвиђено је да оперишу 3. пролетерска и 4. санџачка бригада. Биле су под непосредном командом штаба 37. дивизије који се тих дана налазио у Шаховићима.[46]

Четврта санџачка бригада (имала је између 350 и 400 бораца) била је на положајима село Трновица—село Плијешевина—село Шљивенско—село Хочевина. На овим положајима водила је борбу 4. априла 1944, пружајући жилав отпор јаким четничким снагама (око 800 људи). Тада је убијено 20 четника, а око 30 њих били су рањени. Из бригаде је 15 људи избачено из строја.

Трећа пролетерска бригада, која је тада имала око 600 бораца, контролисала је све правце који од линије Бродарево—Пријепоље—Пљевља воде на слободну територију. Ноћу између 9. и 10. априла 1. и 3. батаљон 3. бригаде и 4. батаљон 4. бригаде напали су четничко упориште у селу Љуђи (упориште је бранила Пљеваљска четничка бригада јачине од око 700 четника). Батаљони су потиснули спољна обезбеђења, али нису заузели упориште. Упркос томе четницима су нанесени осетни губици: око 60 мртвих и око 50 рањених (међу погинулима био је и четнички командант Јован Јело-

46 Зборник, том I, к. 16, док. 145, стр. 406.

вац). Успех наших батаљона био би већи да је између њих било више координације у току борбених дејстава. После борбе батаљони су се повукли на своје раније положаје. Десетог априла после подне Пљеваљска четничка бригада је извршила напад на положаје наших батаљона, али је он био брзо и лако одбијен.[47]

Пошто су се концентрисале у рејону Пљевља, Пријепоље, Бродарево, Прибој и Рожаје, немачке, четничке, недићевске, љотићевске снаге и муслиманска милиција (укупно око 6.000 људи) кренули су 11. априла око 8 часова у концентричан напад на слободну територију Санџака — седма непријатељева офанзива. (Током офанзиве непријатељу су пристизала појачања, тако да је на његовој страни било и до 8.000 војника, док 37. дивизија, заједно са италијанским јединицама и партизанским одредима који су били под командом штаба дивизије, није имала више од 2.500 бораца).

Јединице које су биле под командом штаба 37. дивизије и браниле слободну територију у Санџаку и североисточном делу Црне Горе биле су развучене на фронту од око 100 километара.

Непријатељеве снаге, које су биле под јединственом немачком командом, наступале су из неколико праваца: од Пештера и Рожаја ка Бијелом Пољу и Бродареву; од Пријепоља, преко Бродарева, долином Лима, моторизованим јединицама ка Бијелом Пољу; од Пријепоља, преко Коловрата, Карошевине, Камене Горе, Павина Поља и Шаховића ка Мојковцу; од Пљевал,а преко Илини Брда, села Оџака, села Влаховића, села Глибаћа ка реци Тари и Жабљаку.[48]

Главни удар непријатељ је нанео правцем Пријепоље—Бродарево—Бијело Поље—Мојковац—Колашин. Циљ непријатеља је био да заузме Мојковац и Колашин и да тако пресече слободну територију и раздвоји наше снаге на два дела, да један део наших јединица по-

47 Архив ВИИ, кут. 142, рег. бр. 1/5.

48 Радован Вука"овић: »Ратни пут треће дивизије«, стр. 272 — издање ВИЗ, Београд, »Непријатељ овога пута није ни покушао да се преко Левер Таре пробије ка Жабљаку, већ је све снаге оријентисао ка Мојковцу«.

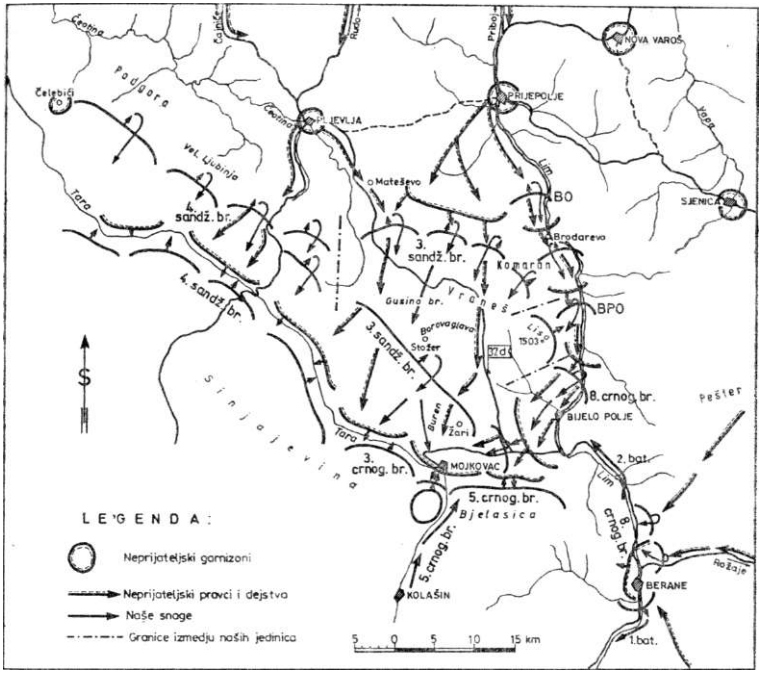

Напад непријатеља на слободну територију Санџака и Црне Горе у пролеће 1944.

тисне на Сињајевину, а други на Дурмитор и кањон Таре и да их тако по деловима уништи.

На бјелопољском правцу непријатељу се супротставила 8. црногорска бригада. Мада су се упорно бранили и претрпели велике жртве, 1. и 4. батаљон 8. бригаде били су окружени код Мокрог дола. Због жестоког притиска и продора непријатеља на бјелопољском правцу у току ноћи између 11. и 12. априла нарећено је да се 2. и 3. батаљон 3. бригаде усиљеним маршем пребаце од Потпећа и Зекавица на положаје код Лековине и Шаховића. Задатак им је био да дејствују у бок и позадину непријатеља и да на тај начин олакшају 8. бригади одбрану правца ка Мојковцу. Интервенција тих ба-

таљоиа иије успела због велике надмоћности непријатеља. Непријатељ је 13. априла заузео Бијело Поље и још жешће наваљивао на свим правцима, а нарочито из правца Бијелог Поља ка Мојковцу (непријатељу су непрекидно стизала појачања, док штаб 37. дивизије није имао никакве резерве којом би могао интервенисати).

У почетној фази одбране 3. пролетерска бригада држала је положаје на линији Маоче—Лиса—Камена Гора—Козица—Зекавице—Подпеће. Непријатељ је 11. априла на 3. бригаду наступао двема колонама: једном преко Камене Горе, а другом преко Обарда према положајима 4. батаљона и двема четама 1. батаљона. Четврти батаљон је одбацио Милешевску четничку бригаду до Камене Горе, док је Нововарошка четничка бригада успела да потисне две чете 1. батаљона ка рејону Горње Вруље (ту су чете око 18 часова заузеле нове положаје за одбрану). Други и 3. батаљон бригаде, на положајима Коријен—Подпећ, одолевали су нападима пуних 16 часова.

Положаје 4. санџачке бригаде (Хоћевина—Какмужи—Драгаши—Горње Село—Влаховићи) напале су јаке четничке снаге 11. априла 1944. у 8 часова.[49] Напад је изведен у три колоне: прва од села Љуђа, друга од села Брвенице и трећа од села Комина. Бригада се на поменутим положајима упорно бранила пуних 10 часова. У 18 часова под притиском јаких снага повукла се на другу одбрамбену линију Влаховићи—Мандовац. Непријатељ је у почетку споро напредовао, али пошто су у борбу уведене и немачке јединице, батаљони 4. бригаде су били принуђени да се повуку и са друге линије одбране. Око 20 часова непријатељеве јединице су успеле да одбаце бригаду преко Влаховића ка селу Косаници.[50]

Дванаестог априла 4. санџачка бригада је са нових положаја: село Богданица—село Водно—село Перотин—село Борово—село Пандурица одбијала јаке на-

49 Операцијски дневник 4. бригаде.

50 У тој борби погинуо је обавештајни официр Радоје Тошић и још 4 борца из бригаде.

паде непријатеља који је надирао од Пљеваља и Косанице. Према наређењу штаба дивизије, 1. и 2. батаљон бригаде кренули су истог дана предвече ка Марену, Грабу и Коврену. Кренули су у сусретну борбу против 2. милешевског четничког корпуса јачине око 500 људи. Командант корпуса је био Вук Калаитовић, који је надирући од села Вруља угрожавао леви бок 3. пролетерске бригаде у рејону Камене Горе. Поменута два батаљона 4. бригаде и 1. батаљон 3. бригаде сударили су се са четничким корпусом 13. априла око 16 часова. Сукоб је био жесток. Четници су у тој борби изгубили 25 људи и били потиснути ка Козици и Вруљи.[51]

Штаб 37. дивизије је предузимао све што је могао како би се зауставили напади непријатеља. Углавном су наше јединице одолевале нападима. Међутим, криза на бјелопољском сектору повећавала се из часа у час, нарочито пошто је непријатељ заузео Бијело Поље и створио себи повољне услове да продужи напад ка Мојковцу. Делови 8. бригаде на том правцу били су у тешком положају. Њима нису могли помоћи ни дејства 3. бригаде преко Шеховића, ни дејства још једног батаљона 8. црногорске бригаде који је из рејона Берана 12. априла стигао на бјелопољски одсек, у Штитаре. Упркос свим предузетим мерама да се непријатељу спречи продор ка Мојковцу наше јединице нису у том^ успеле.

Непријатељ, бројно и технички надмоћнији, није испуштао иницијативу. Он је продужио наступање на свим правцима. Истина, његове јединице приликом напада повијале су се ка свом левом крилу, односно он је следио покрете наших снага које су скраћивале свој прешироки фронт и повијале га ка свом десном крилу. У том повијању и скраћивању фронта наше јединице су оставиле непокривен правац Пљевља—Жабљак, преко Бурћевића Таре и Левер Таре ка Жабљаку. Ту празнину непријатељ је могао да искористи, али, изгледа, да у почетној фази напада није имао довољно снага да продужи надирање и на том правцу. С друге стране,

51 Зборник, том I, књ. 16, док. 156, стр. 428; Операцијски дневник 4 салџачке бригаде.

тежио Је да што пре постигне успех на моЈ1<овачком правцу и да пресече наше снаге.

Ноћу између 13. и 14. априла 1. и 2. батаљон 4. бригаде добили су наређење да напусте дотадашње положаје на Марену и Коврену и да се рокирају улево, у састав бригаде. Пошто су 3. и 4. батаљон били потиснути са положаја Богданица—Водно—Борово—Крупице, посели су нове положаје на линији Стожер—Присоје——Снежник, где су већ стигли 1. и 2. батаљон.

Четрнаестог априла у 11.45 часова штаб 37. дивизије издао је наређење 8. црногорској бригади да повуче 1. и 4. батаљон на леву обалу Таре. Истог дана, водећи тешке борбе, батаљони су се повукли: 1. се пребацио преко моста у Мојковцу, а 4. са дивизијском болницом пребацио се на леву обалу Таре на одсеку Добриловина—Бистрица.

Главнина 8. бригаде и један батаљон 9. црногорске бригаде организовали су одбрану на левој обали Таре, код Мојковца. Петнаестог априла стигла су и два батаљона 5. црногорске бригаде на мојковачки фронт.[55]

Трећа и 4. бригада биле су у полуокружењу, па су се, према наређењу штаба 37. дивизије од 14. априла, повукле под борбом и 15. априла пребациле се на леву обалу Таре код Бавољих лази и Добриловине.[53]

V току борби 13. априла 1944. штаб 2. ударног корпуса известио је Врховни штаб о ситуацији на положајима у Санџаку и Црној Гори. У извештају се, између осталог, каже:

»Уједињене реакционарне снаге: четници, недићевци, муслиманска милиција, албанске квислиншке јединице, заједно са Немцима имају намеру да избаце наше снаге из Санџака и Црне Горе и тим путем ликвидирају нашу слободну територију...« »Прво са правца Санџака непријатељ је отпочео офанзиву са 5.000 Немаца, четника и муслиманске милиције. Друго, Арбанаси са муслиманима врше концентрацију на правац Беране—Андријевица. Треће, Немци у Подгорици добијају појачања из Албаније. Четврто, један пук Немаца и око 2.000 четника, концентришу се на просторији Грахово—Вилуси ...«

52 Жарко Видовић: »Трећа пролетерска бригада«, стр. 302, ВИЗ, Београд 1972.

53 Зборник, том I, књ. 16, док. 151, стр. 416.

У истом извештају о плаиу својих дејстава штаб 2. корпуса каже:

»Прво, разбити офанзиву у Санџаку са 37. дивизијом и деловима 3. дивизије. Упутити две бригаде на сектор Пљевља—Рудо у циљу олакшања ситуације 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије. Створити сигурније базе у Санцаку ... На сектору Мојковац—Шаховићи још увек су у току тешке борбе. Непријатељ трпи тешке губитке. Спремамо се да са 37. дивизијом и 5. црногорском бригадом пређемо у противнапад«.[54]

За време те непријатељеве офанзиве народ западног дела Санџака био је изложен разним опасностима, јер је та мешовита руља непријатеља, под директном командом Немаца, била спремна на разне репресалије — од пљачки до силовања. Зато су се са јединицама 37. дивизије на леву обалу Таре повукли и партијски комитети, органи народне власти и један број партизанских породица. На територији Санџака, којом је поново овладао непријатељ, народ је трпео велике жртве и страдања. Већи део становништва се, и поред велике хладноће, склањао у шуме, планине и пећине кањона Таре. У Пљевљима, Бијелом Пољу, Новој Вароши, Пријепољу и Прибоју ухапшен је већи број људи и жена и депортован у немачке логоре.[55]

Упорне борбе до Мојковца и чврсто организована одбрана после пребацивања на леву обалу Таре омогућила су штабу 2. ударног корпуса да прегрупише снаге и припреми их за противнапад у правцу изгубљене слободне територије у Санџаку.

ПРОТИВНАПАДИ ДИВИЗИЈЕ

Од почетка те непријатељеве офанзиве штабови 2. корпуса и 37. дивизије настојали су да задрже иницијативу, па су наше јединице, кад год су им то услови дозвољавали, организовале мање противнападе. Јачи и организованији противнапад преко Таре, ка Бијелом Пољу, Шаховићима и Пљевљима извршен је ноћу изме-

54 Збврник, том III, к. 7, док. 163, стр. 403, док. 170, стр. 414.

55 Богдан Гледовић: »Трећа пролетерска бригада«, стр. 108.

Први противнапад преко Таре

ђу 16. и 17. аирила 1944. у 21 час. На осиову заповести штаба 2. ударног корпуса од 16. априла напад је извршен двема колонама.[56]

Десна колона којом је командовао Вујадин Поповић, а сачињавали је два батаљона 5. бригаде и један

56 3-борник, том III, књ. 7, док 179, стр. 433.

батаљон 8. бригаде, нападала је правцем: Ланишта——Бјелојевићи—Бреково—Медено гувно—Разврше——Пале—Јабучна.

Лева колона, коју су сачињавали два батаљона 8. бригаде, један батаљон 5. бригаде и један батаљон 9. црногорске бригаде нападала је правцем: Подбишће——Мојковац—Лепенац—Цер—Обод—Потрк.

Десна колона је пошла у напад у тачно одређено време и после жестоке борбе у току ноћи збацила непријатеља са положаја Пржиште—Медено Гувно—Бреково—Разврше. Колона је успешно продужила напад и 17. априла. Наступајући правцем Разврше—Жари——Рамо—Скок, допрла је до Љубовије, одакле је један ојачан батаљон наставио дејства према Ракити и Мајстеровини, а остали ка Равној Реци.

Лева колона се у току исте ноћи пребацила преко моста у Мојковцу на десну обалу Таре и продужила наступање правцем Мојковац—Шаховићи.

Ноћу, између 16. и 17. априла, 3. пролетерска и 4. ударна санџачка бригада прелазиле су Тару у рејону Мојковац—Бавоље лази. Два батаљона 3. бригаде нападала су преко Сиге ка Шаховићима, а друга два су наступала десно од њих и водила борбу против четника Беранске бригаде на Градини и Мокром долу. Наши батаљони су потискивали четнике ка Шаховићима.

Трећи и 4. батаљон 4. бригаде, који су са 3. пролетерском бригадом прешли на десну обалу Таре, наступали су на левом крилу бригаде и сукобили се са четницима на линији: Разврше—Забрће—Жари. После краће борбе успели су да их потисну ка селу Барицама и селу Стожеру.

Тако се у току првог дана противнапада ситуација развијала повољно на свим правцима. Јединице су избиле на линију Ракита—Мајсторовина—Дијо—Слијепач Мост—Тустово—Лијеска. У тако повољиој ситуацији штаб 37. дивизије је 18. априла пре подне издао заповест за даље наступање свих јединица на мојковачком фронту.[57]

57 Зборник, том I, књ. 16, док. 153.

Упркос жестоким иападима наших јединица и релативном успеху непријател. се вешто супротстављао нападима и, најзад, 18. априла око 12 часова прешао у општи противнапад.[58] Обе наше нападне колоне биле су потиснуте са дотадашњих положаја. На правцу Пошћења, где се борила 4. санџачка бригада, непријатељ је извршио јак притисак, те је претила опасност да непријатељ изврши продор у бок и позадину снагама десно од положаја 4. бригаде, па је и то условило брже повлачење свих наших јединица ка Тари. У току ноћи између 19. и 20. априла донета је одлука да се јединице повуку на леву обалу Таре и на северозападне падине Бјеласице.[59]

На левој обали Таре и на падинама Бјеласице требало је да се борци одморе и јединице попуне муницијом. Пошто муниције није било у нашим резервама, штаб 2. корпуса је предузео све мере код енглеске војне мисије да се муниција и други материјал допреме у рејон Никшића, што је убрзо и учињено.

Осма бригада је организовала одбрану на положају Подбишће—Мали Препран—Доња Штитарица, а један батаљон у селу Сјерогоште.

Трећа бригада је у одбрани распоредила своја три батаљона на просторији Горња и Доња поља до Добриловине, а један у Бистрици. Задатак им је био да по сваку цену спрече продор непријатеља преко реке Таре, а нарочито на правцу Мојковац—Колашин, на коме су преко моста код Мојковца нападале најјаче снаге непријатеља.[60]

У вези с тим, бригада је на Боровњачком кршу израдила на више места заклоне за митраљезе и пушкомитраљезе, а код самог моста, који је бранио 2. батаљон, у најближој кући на левој обали Таре постављена је послуга пушкомитраљеза и послуга једног лаког бацача. На самом мосту постављене су препреке од бодљикаве жице.[61]

58 Архив ВИИ, кут. 1253, рег. бр. 28/1.

59 Зборник, том I, књ. 16, док. 154.

60 Зборчик, том I, кн>. 16, док. 154.

61 Жарко Видовић: »Трећа пролетерска бригада«, стр. 306.

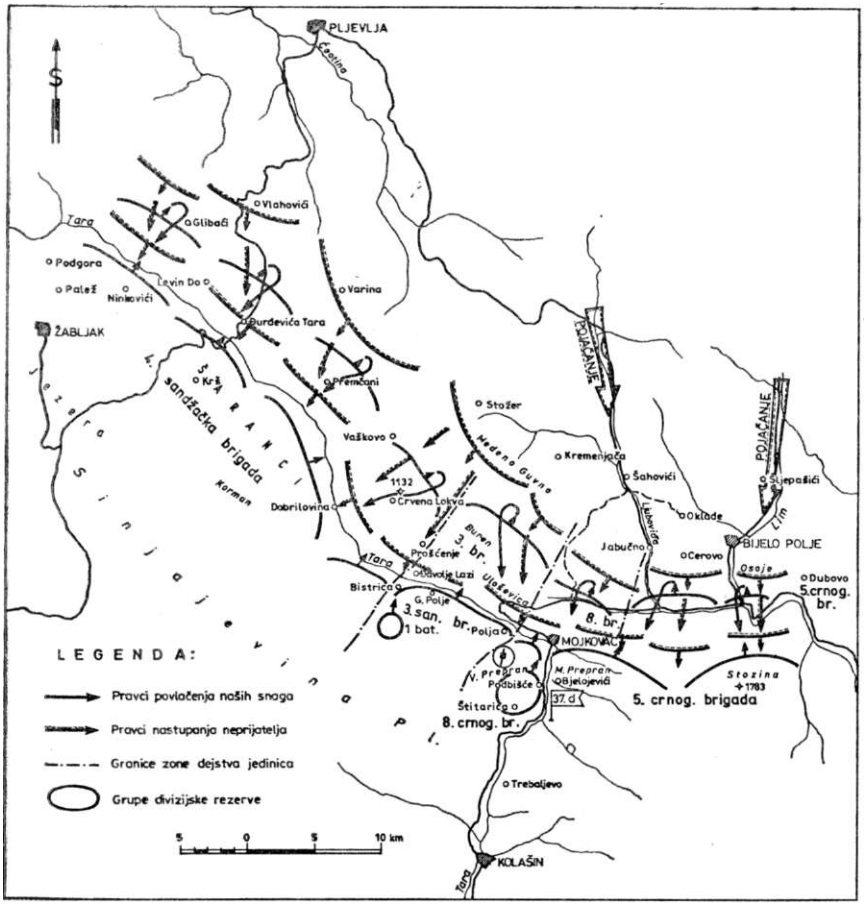

Противнапад непријатеља и повлачење дивизије на леву обалу Таре

Четврта санџачка бригада је бранила прилазе на Тари од Добриловине до Левер Таре са јачим груписањем на левом крилу.

Непријатељ је покушавао да пређе Тару на више места дуж фронта 37. дивизије, нарочито је био под ударом мост код Мојковца који је непосредно бранила

чета 2. батаљона, која је, поред осталог, имала тешки митраљез, 4 пушкомитраљеза и један тешки бацач.

Непријатељ је најпре извршио јаку ватрену припрему која је почела 21. априла у 16 часова. Са Улошевине је тукло положаје код моста 5 тешких бацача, од Лепенице су дејствовале 2 хаубице, а са положаја северно од Мојковца тукла су 2 брдска и 1 противколски топ. Истовремено је непријатељ дејствовао и врло снажном ватром по Боровњачком кршу из свих пешадијских оружја. После ове непријатељ је извео још једну кратку, али снажну припрему 22. априла и кренуо у напад. На мост је јуришало више од 300 четника Павла Буришића. И поред великих губитака, кише која је непрестано падала (ровови су били пуни воде) и уранске артиљеријске ватре — сви борци су и дању и ноћу чврсто бранили своје положаје и одбијали све јурише четника.[62] Сви њихови напади су одбијени, а онај на мосту дочекан је јаком ватром и непријатељ се уз велике губитке дао у панично бекство. Истина, и наши губици су били велики (11 погинулих и рањених). Тако је спречен најопаснији напад непријатељеве групације од Мојковца у правцу Побишћа и Колашина.

С обзиром на то да су се напади непријатеља ломили о чврсту и јуначку одбрану наших јединица, штаб 2. корпуса је разрађивао план прегруписавања, одмора, попуне и осталих припрема за други противнапад преко Таре. Сем јединица које су учествовале у првом, за други противнапад ангажовани су још два батаљона 7. црногорске бригаде и два батаљона 1. италијанске бригаде дивизије »Гарибалди«.

Штаб 2. корпуса издао је заповест 22. априла у 17 часова.[63] Предвиђено је да се општи противнапад изврши у току ноћи између 23. и 24. априла 1944. Противнапад је требало извршити у две колоне. Десну су сачињавали 5. пролетерска црногорска бригада и два батаљона 7. црногорске бригаде, укупно 6 батаљона под ко-

62 Исто, стр 307.

63 Зборник, том III, кн>. 7, док. 199; (Заповест штаба 2. корпуса од 22 4. 1944 Радова [Вукааовић: »Ратни пут 3. днвизије«, стр. 280. ВИЗ, Београд 1970.

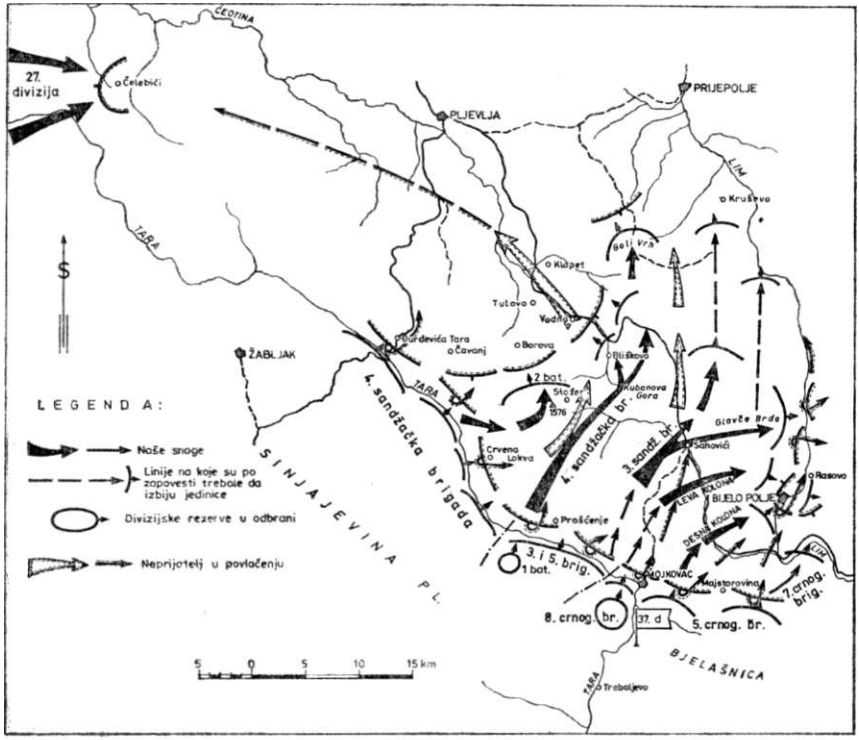

Други противнапад преко Таре

мандом Радована Вукановнћа, команданта 3. дивизије. Општи правац напада: Ланиште—Пржиште—Брсково——Медено гувно—РазврШје—Слијепач Мост—Јабучно——Жута коса—Бијело Поље. Истог дана командант десне колоне издао је заповест.[04]

Према тој заповести 5. црногорска бригада је нападала правцем Ланиште—Пржишта—Брсково—Медено гувно—РазврШје—Слијепач Мост—Јабучна—Жута коса—Бијело Поље. Њен задатак је био да брзим и нај-

64 Зборник. том III, књ. 7, док. 201, стр. 465—468.

енергичнијим дејством у одређеном правцу разбије непријатељеву одбрану и да створи могућност јединицама леве колоне да пређу мост код Мојковца. После избијања на Развршје бригада је требало да правац напада помери нешто североисточније, да овлада Ракитом, селима Дијо и Јабучном. После овога један батаљон је требало да остане на просторији Мајестеровине или села Дијо, а три остала батаљона да што пре разбију непријатеља на правцу Жуте косе и да заузму најподесније положаје и распоред за напад на Бијело Поље.

Батаљони 7. бригаде наступали су правцем Турјак——Мајестеровина. Након избијања у рејон Мојковца и ликвидирања непријатеља у том упоришту батаљони су имали задатак да што пре избију на комуникацију Бијело Поље, Беране и на Лим, одакле је требало да спече повлачење четника уз Лим. Одређено је да јединиие десне колоне крену у напад 23. априла у 21 час.

У одређено време јединице десне колоне пошле су у напад. У току ноћи између 23. и 24. априла савладале су жилав отпор непријатеља на положајима у рејонима Бјелојевића, Пржишта, Развршја, Улошевине, Брскова, Меденог гувна, Мучнице. Потом су продужиле гоњење непријатеља и до подне 24. априла избиле на линију Пале—Скок—Слијепач Мост—Ракита—Дијо——Мајестеровина. Два батаљона 5. бригаде прешла су мост на Љубовији код села Пале око 21 час и продужила напад, тако да су током ноћи и следећег дана (25. априла) овладали Јабучном, Кулином, Бандером и Церовом. Остали делови ове бригаде прешли су Љубовију код Слијепач Моста. Током ноћи 25. априла и наредног дана (26. априла) 5. бригада је савладала последњи непријатељев отпор у рејону Мушин крш и Кулина и у току ноћи заједно са 2. батаљоном 8. бригаде извршила напад на Бијело Поље. Тај напад се завршио неуспехом услед закашњења неких јединица и слабог садејства јединица које су биле уморне. Упркос томе непријатељ се под притиском наших снага повукао преко моста на Лиму у Бијелом Пољу. Тако је грац поново ослобођен 29. априла 1944.

У међувремену, батаљонн 7. бригаде, који су наиадали правцем Турјак—Мајестеровина, одбацили су непријатеља од Турјака 25. априла, а затим истог дана прешли у напад на положаје на линији Мајестеровина——Оштрељ, одакле су такође протерали непријатељеве јединице.

Непријатељ је на правцу дејства десне колоне имао 300—350 мртвих и рањених, док су губици јединица наше десне колоне за време тих борби од 23. до 29. априла износили 25 мртвих и 63 рањена.[65]

Јтева нападна колона: 3. пролетерска, 8. црногорска бригада и 2 батаљона 1. италијанске бригаде дивизије »Гарибалди« — укупно 10 батаљона под командом Жарка Видовића према заповести штаба 2. ударног корпуса од 22. априла 1944. имала је да наступа општим правцем: Мојковац—Јтепенац—Цер. После избијања на Цер снаге те колоне имале су следеће задатке: 8. бригада да наступа правцем Обод—Соколовица—Потрк——Шаховић—Гранчарево, одбаци непријатеља у правцу Кање—Бродарево, потом врши притисак са северне стране на Бијело Поље и онемогући сваку интервенцију непријатеља (за време напада на Бијело Поље) из правца Бродарева и Комарана.

Трећа пролетерска бригада дејствује правцем Бурен—Крупице—Боровно и потискује непријатељеве снаге на том правцу према Пљевљима.

Један италијански батаљон (имао је доста аутоматског оружја и бацача) требало је да буде на Бурењу и да са тог важног положаја интервенише на правиу где се укаже потреба.

Други италијански батаљон заједно са једним водом бораца из 3. бригаде имао је задатак да поседне положаје на Боровњачком кршу и да на том положају служи као ослонац (а и за евентуални прихват) јединицама леве колоне које су упућене у напад.

Четвртој санџачкој бригади и комбинованом Дурмиторском партизанском одреду, који се налазио под њеном командом, наређено је да се пребаце преко Та-

65 Исто, док. 225.

ре и да за време извођења иаиада осталих јединица дејствују правцем Косаница—Боровно, садејствујући с 3. пролетерском бригадом.

Једна батерија брдског дивизиона (2 топа), под командом капетана Душана Секулића, имала је задатак да се постави на положај у рејону села Подбишћа и да, за време напада наших јединица, дејствује према усменом наређењу команданта десне колоне и да подржава ове нападне колоне.

Према заповести штаба 2. корпуса, почетак напада ове колоне одређен је час касније од времена напада десне колоне (22 часа), која је требало да на себе привуче део непријатељевих снага.

На основу заповести штаба 2. корпуса, штаб 37. дивизије је издао заповест[08] за дејство леве колоне. Према тој заповести, 1, 2. и 3. батаљон 3. бригаде из рејона Боровњачког крша пошли су у напад у правцу Мојковца, Улошевине, Бурења и Цера, а 4. батаљон од Бавољих лази у правцу Павлова брда и Бурења.[67]

На положајима Мојковац—Улошевина—Крстац (где су нападала три батаљона 3. пролетерске бригаде) непријатељ је имао око 1000 војника, док су три поменута батаљона бројала око 400 бораца. Батаљони су, сем пушака, имали два тешка бацача, 6 тешких митраљеза и 20 пушкомитраљеза.

Други батаљон, у енергичном и брзом налету, прешао је преко моста, одбацио непријатеља преко Мојковца и успоставио мостобран који је касније чврсто држао и обезбедио прелазак 1. и 3. батаљону и осталим јединицама. Одмах после пребацивања 1. и 3. батаљона сва три батаљона су напала четнике на Улошевини и Крстару.

Трећи батаљон је заједно са 8. црногорском бригадом учествовао у врло оштрим борбама на Улошевини и Бојној њиви, где је сломљен отпор четничких и недићевских снага. У исто време, брзим обилазним маневром између Улошевине и Слатине 1. и 2. батаљон су

66 Зборник, том I, кн>. 16, док. 158.
67 Исто, док. бр. 159, 165.

овладали Комом, Бумбуловим брдом и Сигом и већ падом мрака избили на Бурењ. Дејствима са Бурења у правцу Лепенца и Цера 1. и 2. батаљон су угрозили десно крило и позадину непријатељевих снага на Улошевини, Бојној њиви и Развршју. Јединице 8. и 5. црногорске и 3. батаљона 3. пролетерске бригаде после упорне борбе разбиле су непријатељеве снаге на тим положајима и одбациле их преко Лепенице и Равне Ријеке ка Шаховићима и Бијелом Пољу.

У тој борби 3. батаљон је имао 7 избачених из строја, међу којима и командира чете Бранка Дучића, који је погинуо на Бојној њиви. Непријатељ је само на положајима где је нападао 3. батаљон 3. бригаде оставио 50 погинулих и заробљених четника.

Истовремено, 4. батаљон 3. пролетерске бригаде, извршавајући свој задатак између 23. и 24. априла пребацио се преко Таре код Бавољих лази и Прошћења и избио на Павлово брдо и Бурењ, где се спојио са главнином бригаде.

Осма црногорска бригада и два батаљона италијанске бригаде из дивизије »Гарибалди«, дејствујући на десном крилу своје нападне колоне, пошли су у напад у предвиђено време. Нападали су правцем Мојковац—Улошевина—Лепенац—Цер—Обод—Потрк—Шаховићи—Градина—Плавче брдо. Први сукоб са непријатељем имали су у Мојковцу, одмах после преласка моста. Даље су борбе вођене на положајима Улошевина—Бојна њива—Развршје. Непријатељ је био несразмерно бројно и технички јачи. Батаљони бригаде су енергично нападали, али је непријатељ чврсто држао своје положаје и на неким одсецима по неколико пута одбацивао наше јединице. Упорним наваљивањем наше јединице су принудиле непријатеља да у зору напусти положаје Улошевина—Бојна њива—Развршје и да се у току 24. априла 1944. повлачи у паничном бекству.

Лево од 3. пролетерске бригаде, која је нападала у центру зоне напада 37. дивизије, нападала је 4. санџачка бригада. Наређење за противнапад ова бригаца је добила са закашњењем (24. априла 1944). Према том наређењу предвиђено је да 2. и 3. батаљон, заједно са

комбинованим теренским батаљоном,[68] прећу на десну обалу Таре, код села Прошћења, а 1. и 4. батаљон код Лазовог камена, низводно од Левер Таре. Њихов задатак је био да разбију четничке снаге на Косаници (четници су овде у то време вршили мобилизацију да би попунили своје јединице).[69]

Други и 3. батаљон бригадс и комбиновани теренски батаљон прешли су реку 25. априла до 6 часова. Њихов правац дејства је био: село Пренћани—село Пушоњски До—Црни врх—село Чувањ—село Мучањ—село Борово—Косаница. Пошто је прешао Тару 3. батаљон је наступио правцем Ланиште—Котлајићи—Суводол, а 2. батаљон правцем Селце—Пушоњски До, где је наишао на јак отпор четника и после извесног времена био потиснут.

Ради успешнијег садејства са 2. батаљоном, 3. батаљон се рокирао улево, како би што пре избио на Црни врх и обухватно дејствовао на непријатељеве снаге око Пушоњског Дола. После оштре борбе, батаљони су у први сумрак успели да потисну Прибојску и део Пљеваљске четничке бригаде (око 400 четника и 150 Немаца).[70] Четничке снаге су, сем пушака, имале и 6 тешких митраљеза, 10 пушкомитраљеза и 1 тешки минобацач. Немци су имали доста аутоматског оружја, а једни и други су били снабдевени великим количинама муниције, за разлику од наших јединица које су оскудевале у наоружању. Непријатељ је у тој борби имао 6 мртвих и 6 рањених.

Прелаз 1. и 4. батаљона код Лазова камена био је изузетно тежак због непроходности терена.[71] Једини пут (вододерина) водио је из кањона Таре ка селу Шаранцима, али је и он у то време био затрпан великим наносима снега. После напорног пењања које је трајало

68 Зборник, том III, књ 7, док. 197, стр. 431; »Ослободчлачки рат«, књ 2, стр 219 — Комбиновани батаљом, у ствари, Дуомиторски партизачски одред који Је привремено био под командом 37. дивизије

69 Зборник, том I, књ. 16, док. 158, стр. 436.

70 Зборник, том I, књ. 16, док 166, стр. 465.

71 Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

четири часа, батаљоии су тек предвече стигли у то планинско село, где су се борци неколико часова одмарали. Затим су наставили марш правцем село Алуге——село Међуживаље—село Нинковићи—село Подгора.

Требало је да народни одбор и његова позадинска чета направе импровизовани мост код Лазовог камена. Међутим, мост није био завршен до доласка батаљона у тај рејон, тако да су у изградњи моста учествовали и борци из ова два батаљона. Због тога су батаљони прешли реку тек око 10 часова. Поново су борци маршевали посве беспутним и врлетним тереном, преко Бунетине и око 16 часова избили у село Глибаче, одакле су, после краћег предаха, кренули ка селу Косаници.

Појава наших батаљона у Глибаћима изненадила је четнике у Косаници, тако да су се на брзину укрцали у 14 немачких камиона и одступили ка Пљевљима. Истовремено, од Црног врха су наступили 2. и 3. батаљон, тако су обе наше колоне скоро једновремено избиле на комуникацију Пљевља—Косаница—Жабљак, а затим продужиле дејства ка селу Влаховићима.

Три батаљона италијанске бригаде имали су следећи распоред: један батаљон је упућен на Бурењ, а имао је задатак да извиђа терен, да одржава везу са 8. црногорском бригадом и да прихвати остале наше јединице уколико не успе њихов напад; други батаљон, ојачан једном десетином из 3. санџачке бригаде, посео је положаје на Боровњачком кршу а задатак му је такође био да у случају потребе прихвати јединице које су нападале; трећи батаљон је добио задатак да најхитније сагради мост на Бавољим Лазима и да ту остане и обезбеђује мост до следећег наређења.[72]

У току ноћи 23. априла и током наредног дана јединице 37. дивизије (5. црногорска бригада и два батаљона 7. црногорске бригаде 3. дивизије) успеле су да разбију четничке, недићевске и муслиманске снаге и мање немачке јединице на мојковачком сектору и на десној обали Таре и да их одбаце према Бијелом Пољу, Коврену и Пљевљима. У току 24. априла наше снаге су на-

72 Зборник, том I, књ. 16, док. 158, стр. 436.

предовале на свнм нравцима и избиле на линију Оштрељ—Слијепач Мост—Јабучна—Ујниче—Лиса—Блишкова—Стожер.

Четврта бригада се истовремено приближавала лнији Глибаћи—Косаница и пресекла комуникацију Пљевља—Бурђевића Тара—Жабљак.

За даља дејства 3. пролетерска бригада је оријентисана према Пљевљима и Пријепољу. У току ноћи 25/26. априла она је већ избила у рејон Коврена, где је разбила једну немачко-четничку колону при чему је непријатељ имао око 30 војника избачених из строја.

Други батаљон бригаде сукобио се 26. априла око 15 часова са једном непријатељском колоном јачине око 150 Немаца и милиционера. После оштре борбе на Грапском брду и Биоковцу разбио је непријатеља и потиснуо према Комарану. Непријатељ је имао 37 војннка избачених из строја, а међу погинулима био је и злогласни командант муслиманске милиције Хусеин Ровчанин. У овој борби и 2. батаљон је претрпео тежак губитак: погинула су два храбра руководиоца — командант батаљона Саво Цвијовић и заменик командира чете Душан Јеловац, а три борца су била рањена.

После те борбе непријатељске снаге, јачине око 300 Немаца и милиционера, задржао се на положајима у рејону Бијовог гроба и Бијелим прлима. Ту их је у току 28. априла напао 1. батаљон 3. бригаде и потиснуо у правцу Комарана. Батаљон је потпуно изненадио непријатеља, јер је тог дана била слаба видљивост услед кише и магле. У овој борби непријатељ је имао 15 мртвих, 10 рањених и 7 заробљених војника.

Штаб 37. дивизије наредио је 8. црногорској бригади да још у току 26. априла оријентише своје јединице ка Бијелом Пољу. При томе један њен батаљон имао је да буде на положајима Мокри Дол—Окладе и да одржава везу са 5. бригадом. Један батаљон требало је да буде у рејону Прегановаца, а остале јединице да оријентишу своја дејства ка Црном брду и Голом брду све док не стигну јединице 3. бригаде, капа цела 8. брнгада треба да напада у правцу Бијелог Поља.[73]

73 Зборник, том 1, књ. 16, док. 161, стр. 444.

Штаб 37. дивизије издао је (25. априла) иаређење штабу 4. санџачке бригаде да одмах крене ка просторији Влаховићи—Глибаћи и да затвори правце који воде од Пљеваља и села Бобова ка Косаници. У истом наређењу се сугерише да бригада, уколико то ситуација дозвољава, продужи дејства ка непријатељевом гарнизону у Пљевљима. Наређење је издато када је 4. санџачка већ била достигла линију Косаница—Глибаћн—Влаховићи. У току даљих дејстава бригада је на свом десном крилу имала везу са комбинованнм батаљоном на просторији Тулово—Подкрајци—Мијаковићи. Десно од комбинованог батаљона била је 3. пролетерска бригада.

Тако су јединице 37. дивизије и 3. ударне дивизије између 28. и 29. априла поново ослободиле Бијело Поље и продужиле наступање ка Бродареву, Пријепољу и Пљевљима. До краја априла 1944. године потпуно су сломиле непријатеља, те је тако у Санџаку поново створена слободна територија.

*

За све време пролећне офанзиве и одбране слободне територије јединице 2. корпуса у Црној Гори, Херцеговини и Црногорском приморју одбијале су нападе непрнјатеља из Подгорице, Никшића и других гарнизона у Херцеговини и дуж Приморја. Пошто су непријатељеве јединице биле бројно јаче, неупоредиво боље наоружане и опремљене, штаб 2. корпуса је морао вешто маневрисати, премештати јединице с једног на други положај. Али захваљујући моралиој чврстини наших бораца, њиховом јунаштву и огромној жељи да се извојује слобода — јединице 2. корпуса су поразиле непријатеља који је био надмоћнији у свему сем у борбеном моралу.

Сасвим је сигурно да 37. дивизија, с обзиром на своју малу бројност и слабу опремљеносг, није могла сама учинити оно што је учињено за два месеца борби у Санџаку да није било непосредне помоћи јединица 3. ударне дивизије. Оне су маневрима из долнне Зете

долазиле на простор где се борила 37. дивизија и помагале јој и у одбрани и у противнападима из правца Колашина и Мојковца у правцу Санџака.

За време другог противнапада јединица 37. дивизије у правцу Санџака успеху је допринела и 27. дивизија, јер је дејствовала из источне Босне, преко Челебића у правцу Санџака. Непријатељ је морао да одвоји део снага да затвори тај правац, чиме је смањен број јединица које би се иначе супротставиле јединицама 37. дивизије.

*

У пролеће 1944, док је непријатељ припремао и изводио офанзиву на територији Санџака и Црне Горе, ударна група дивизија (2. пролетерска и 5. крајишка) водила је борбе против непријатељевих снага (јачине око 10.000 војника) у рејону Рудо, Прибој, Златибор и даље ка Ибарској долини. С друге стране, непријатељ је по сваку цену настојао да спречи продор групи дивизија у правцу Јабланице и Косова. После неуспелих настојања 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије да пређу реку Ибар, намеравале су да се врате ка западној Србији преко ваљевског подручја. Да би се ове две дивизије даље успешно пробијале у правцу Санџака, ВрховнИ штаб је посредством штаба 3. корпуса њима у сусрет упутио 16. војвођанску и 17. дивизију. Требало је да се оне ноћу између 28. и 29. априла преко Дрине пребаце у западну Србију на сектору Дрињача—Бајина Башта, где би се спојиле са 2. и 5. дивизијом. Међутим, услед снажног притиска 13. СС немачке дивизије од Власенице и Зворника дивизије нису успеле да пређу на десну обалу Дрине. Због тога су 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија одустале од првобитне замисли — да продиру ка Ваљеву — већ су се вратиле ка Санџаку и Црној Гори. Истовремено, штаб 2. корпуса је предложио Врховном штабу да 2. пролетерску и 5. крајишку дивизију хитно оријентише на сектор Пљевља—Пријепоље, да ударе у леђа непријатељу који је био у офанзиви у Санџаку и Црној Гори. Такође је

упућсн захтев 3. корпусу да 27. дивизију оријентише ка Фочи и Горажду и да дејствује у десни бок непријатељских снага у Санџаку.

После пребацивања 2. и 5. дивизије на леву обалу Лнма, у рејон Бродарево—Бијело Поље, 2. пролетерска дивизија је извршила покрет ка Беранама, Андријевици и Рожају, а 5. крајишка дивизија низ леву обалу Лима, ка Бродареву, Пријепољу и Пљевљима.

*

На крају двомесечног периода, од формирања 37. ударне дивизије и значајних и тешких догађаја који су се одиграли у тим кратким али бурним данима на територији Санџака, нарочито у његовом западном делу и североисточном делу Црне Горе, ваља нешто рећи о политичком раду, о снабдевању храном и другим потребним материјалом.

Политичко-партијски рад у јединици и на терену, у масама, био је интензиван, разноврстан и свакодневан. Тај рад знатно је допринео победи наших јединица у дотадашњим борбама. Цео живот и рад био је проткан оживотворивањем линије КПЈ. Идејни рад био је организован у ћелијама по четама, батаљонским бироима, бригадним и дивизијским комитетима. Партијски и скојевски састанци су се одржавали кад год се указала потреба и то је увек била, готово би се могло рећи, гаранција да ће се задаци извршити потпуно и на време.

Здравствено стање изузев рањеника, у тим данима било је задовољавајуће, јер се томе такође поклањало онолико пажње колико се могло. Зато је, поред осталог, морал бораца и народа, упркос великим губицима, био на завидној висини.

Исхрана је била болна тачка у животу, раду и борбама наших јединица на тако скученом простору. Многи извештаји из јединица су говорили о томе да храна не само што је лоша него је често није ни било, а оскудевало се у одећи, обући, санитетском и другом материјалу.

Помањкање муниције био је посебан проблем за наше јединице, јер у то доба још није било довољно помоћи од савезника. Но, упркос свим тешкоћама, у тим врло драматичним данима оптимизам код бораца и народа није јењавао.

САБИЈАЊЕ НЕПРИЈАТЕЉА V УСКА ПОДРУЧЈА ГРАДОВА

После слома непријатељеве офанзиве у току мојковачке операције и поновног ослобођења Бијелог Поља (29. априла 1944) јединице 37. дивизије су биле усмерене ка Бродареву, Пријепољу и Пљевљима. Задатак им је био да држе непријатеља у најужим рејонима градова, а у долини Лима, на одсеку Бијело Поље—Бродарево—Жупа, да непријатеља протерају на десну обалу реке.

У вези с тим задатком, штаб 37. дивизије наредио је[74] 29. априла 1944. да се 8. црногорска бригада пребаци на просторију Кање—Добриње—Кичева. Задатак: затворити правац Пријепоље—Бијело Поље, рушити комуникацију између Гостуна—Добракова и организовати извиђање у правцу Бродарева. Трећа пролетерска санџачка бригада имала је задатак да поседне просторију Граб—Адиловићи—Горица—Козица и да извиђа у правцу Комарани—Камена Гора—Матаруге и да штити слободну територију од евентуалног продора непријатеља из правца Бијелог Поља. Четврта санџачка, заједно са комбинованим батаљоном, имала је да са просторије Влаховићи—Подкрајци—Тулово затвори правац ка Пљевљима и организује извиђање. Један њен батаљон требало је да остане на Косаници, а комбиновани батаљон да остане на својим дотадашњим положајима — на споју између 3. и 4. бригаде. Италијанска бригада је имала задатак да одмах пребаци свој батаљон из села Потрка правцем Стожер—Косаница, а затим да пребаци и остале своје батаљоне на просторију Косаница—Глибаћи. Бригада је требало да затвара

74 Архив НОР, к. 1'253, бр. рег. 46/1, (наређење штаба 37. дивизије, од 29. IV 1944).

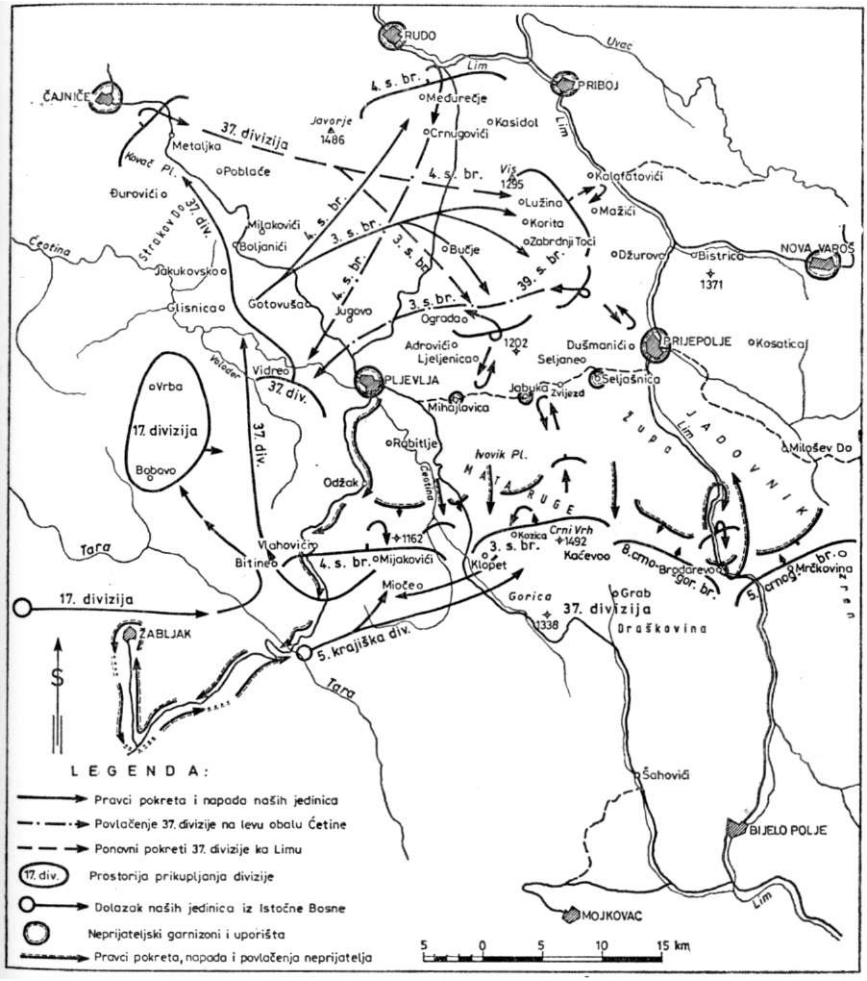

Борбе дивизије у мају и јуну 1944.

правце Глибићи—Бобово и Косаница—Какмужи (у Бобову, Ограђеници и Челебићу биле су веће групације босанских четника). Бригада је такође имала задатак да успостави тешњу везу са 4. санџачком бригадом.

Према заповести штаба 37. дивизије од 2. маја 1944. године[75] јединице су кренуле на извршење задатака. Тако су 8. и делови 5. црногорске бригаде ушле у Бродарево ноћу између 2. и 3. маја 1944, али су га морале напустити због интервенције немачких тенкова од Пријепоља. Но, убрзо, у поновном нападу на Бродарево, 8. и делови 5. црногорске бригаде успели су да га ослободе 5. маја 1944. око 9.30 часова и да одбију напад једне немачке моторизоване колоне која је покушала да поново овлада тим гарнизоном. У овим борбама непријатељу су нанесени велики губици. Један део муслиманске милиције претеран је на десну обалу Лима, а други део се повукао ка Пријепољу. У Бродареву је иза непријатеља остао богат плен: 1 тенк, 3 оклопна аутомобила, 1 камион са противколским топом, 2 тешка митраљеза са доста муниције, 1 тешки бацач, 2 немачка пушкомитраљеза и доста друге ратне опреме.

Првог маја 3. пролетерска бригада је ступила у брзе акције. Њен 2. батаљон (око 120 бораца) извршио је енергичан противнапад на Пљеваљску четничку бригаду (око 600 четника) на положајима Козица—Вуково брдо. Батаљон је поразио четнике и протерао их ка Матаругама. У овој борби имао је 3 погинула (међу њима и командир 2. чете Периша Терзић). Непријатељ је имао 20 мртвих и рањених.

Међутим, убрзо после овога у рејон Вукова брда сконцентрисале су се Милешевска четничка бригада и један батаљон Пљеваљске четничке бригаде (укупно опет око 600 четника). Подржавала их је немачка артиљерија са Михајловице. У снажном налету, пред зору 2. маја, 1, 3. и 4. батаљон 3. пролетерске бригаде (око 380 бораца) изненадили су непријатеља и у оштрој борби разбили четнике, наневши им тешке губитке: 62 мртва, 30 рањених и 4 заробљена (међу погинулима

75 Зборник, том I, књ. 16, док. 168 и 181.

налазио се и заменик команданта Милешевске бригаде Јован Шарановић). Наши батаљони су имали 1 погинулог и 2 рањена борца.[76]

После тако великих губитака на Козици и Вуковом брду и њиховог слома у мојковачкој операцији настало је осипање у редовима четничких јединица у Санџаку. Тако су у то време потпуно разбијене, деморалисане и растројене Прибојска, Милешевска, Нововарошка и Бјелопољска четничка бригада и сведене на по 100 до 150 чегника.[77] Узалуд су Немци покушавали свим силама да их реорганизују, одрже на окупу и искористе у даљој борби против НОВЈ. Још се у Санџаку добро држала само Пљеваљска четничка бригада која је бројала око 600 четника.

После борбе на Вуковом брду, 3. пролетерска бригада је усмерила своја дејства на просторију Велика Жупа—Камена Гора, везивала непријатеља за себе и на тај начин помагала напад 8. и деловима 5. цуногорске бригаде за време ослобађања Бродарева. Осма и 3. бригада су успевале да одбију све покушаје непријатеља да се поново пробије ка Бродареву.

У том времену 4. санџачка бригада, заједно са комбинованим батаљоном, и даље је дејствовала основним снагама ка Пљевљима са јужне стране, а делом снага је чистила терен од четничких група. Сви батаљони су били у покрету. Први је био упућен у Бобово да тамо растера четничке групе, а затим да руководиоци батаљона одрже састанке са народом тих села и упознају га са најновијим догађајима (јер је тамошње становништво те зиме, нарочито током непријатељеве офанзиве, напросто било одвојено од света и збивања у њему). Током тог задатка у селима Мештровцу и Бобову дошло је 2. маја до сукоба између батаљона и једне четничке групе од око 80 четника. Четничка јединица је била разбијена и потиснута ка Челебићу, оставивши на попришту борбе 3 погинула.[78] Други батаљон 4. санџачке бри-

76 Исто, док. 181, стр. 509.

77 Зборник, том III, књ. 7, док. 231, 241.

78 Операцијски дневник 4. санџачке бригаде (АВИИ, к. 1253, рег. бр. 9/1).

гаде је 1. маја, око 22.00 часова кренуо ка Оградама, Шљнвенском и Хоћевини. Очистио је тај терен од четничких група, а сутрадан, преко села Хоћевине и села Пустог Поља, учествовао заједно са 4. батаљоном у нападу на четничко упориште у Ључама.[79] Трећи батаљон бригаде чистио је од четника села Зеницу и Шумане. Другог маја 1944. 4. и 2. батаљон су напали четничко упориште у селу Љуђама. Пошто је село било добро утврђено, батаљони нису успели да га заузму, па су се пред зору вратили на полазне положаје.

На секторима све три бригаде (3, 4. и 8) наставиле су се интензивне офанзивне акције у току 6. маја и ноћу између 6. и 7. маја. Трећа бригада је водила врло оштре борбе на положајима Влака, Вијенац и Јаблановица против удружених немачких и четничких снага. Осма бригада је наступала од Комарана ка комуникацији Пријепоље—Јабука.[80] У садејству са 3. бригадом нападала је левом обалом Лима, ка Пријепољу.

Један батаљон 5. црногорске бригаде је имао задатак да одмах крене правцем Завиноград—Бурово брдо—Буковик и да постави заседу на путу Пријепоље——Бродарево. Задатак једног батаљона је био да остане код Бродарева и контролише обалу Лима од Гостуна до Бродарева. После разбијања непријатеља на правцу Прнјепоља јединице 5. бригаде су имале задатак да остану на положајима Гостун—Балићи—Бродарево——Завиноград—Буковик.

Све борбене акције 37. дивизије у тим данима биле су усредсређене на притиске на непријатеља у Пријепољу и Пљевљима и на контролу комуникација Пријепоље—Пљевља (та комуникација је била од посебног значаја за непријатеља — повезивала је Србију, преко Санџака, са Босном).

Трећа ударна дивизија, дејствујући у то време десном обалом Лима ка Пријепољу и Сјеници, била је у прилици да контролише ту деоницу.

Непријатељ је оценио да наше јединице опасно угрожавају комуникације између Пријепоља и Пљева-

79 Исто
80 Зборник, том I, књ. 16, док. 170 и 172.

ља. Да би обезбедио иеометаи саобраћај тим путем, он је поставио јаке јединице на положаје Јабука—Камена Гора—Михајловица—Матураге. Немци су настојали да одбаце 3. бригаду од поменуте комуникације, па су 6. маја 1944. године њихових око 200 војника, уз снажну артиљеријску подршку, напали 3. батаљон који је држао положаје на Јабуци и Влаци. Међутим, тога дана су били одбачени на полазне положаје. Сутрадан, 7. маја, обновили су напад двема колонама. Једна колона (од око 500 немачких војника) нападала је на положаје 3. бригаде на Брезовој равни и Каменој Гори (ту су се бранили 1. и 3. батаљон). Друга колона (од око 150 Немаца) наступала је према Обарди, где су били положаји 4. батаљона. Први и 3. батаљон су током преподнева одбили неколико напада Немаца. Међутим, током поподнева Немци су успели да овладају положајем 3. батаљона и потисли га ка Шајиновом крају. За то време 4. батаљон је одбацио немачку помоћну колону (која је нападала његов положај на (Збарди), док је 2. батаљон одбацио четнике који су нападали од Отиловића у правцу Козице.

Трећа пролетерска бригада је, између 7. и 8. маја 1944, обновила напад на око 500 немачких војника којн су заноћили на Каменој Гори. Непријатељ се био добро утврдио и спремно дочекао напад бригаде. Када су батаљони 3. бригаде у 3.30 часова кренули у напад, Немци су отворили убитачну ватру. Борба је трајала до 5 часова, када су Немци потиснути са положаја. Била је врло оштра — често се водила борба прса у прса. Налет наших батаљона био је тако силовит да су сви покушаји Немаца да се у одступању задрже на узастопним положајима остали без успеха. Задржали су се у самој зони комуникације.[81]

У тој борби погинуло је 5 наших другова, а 28 бораца и руководилаца су рањени.[82] Сем осталих, погинули су и командант батаљона Радомир Ракочевић и његов заменик Андрија Рвовић.

Немци су у борбама од 6. до 8. маја имали 10 мртвих и рањених и 9 заробљених војника.

81 Исто
82 Зборник, том I, књ. 16, док. 175, стр. 490—492.

Јединице 37. дивизије приближавале су се, левом обалом Лима, комуникацији Пријепоље—Пљевља, а делом снага гарнизону Пљевља с јужне и источне стране. Штаб 37. дивизије издао је заповест 9. маја 1944. Њом је предвиђено да борбени поредак бригада буде нешто ужи.[83]

Према заповести, 8. црногорска бригада је посела просторију Крушево—Миљевићи—Виница—Кашице——Брајковац. Задатак јој је био да затвори правце Пријепоље—Бродарево и Камена гора—Бродарево, дејствује у правцу Пријепоља и да поруши комуникацију између Грачанице и Завиграђа. Одржавала је везу са једним батаљоном 5. црногорске бригаде који је био код Бродарева и са 3. пролетерском бригадом. Требало је да се смести на просторији Камена гора—Стрмећииа. Један њен батаљон, оријентисан у правцу комуникације Пљевља—Вруља, имао је да затвори правце Јабука—Камена гора и Отиловићи—Вруља и да дејствује на комуникацију Јабука—Отиловићи. Четврта санџачка бригада, која се налазила на положајима Поткрајци—Мијаковићи—Њивице—Влаховићи, имала је задатак да дејствује на просторији јужно од Пљеваља и на комуникацији Пљевља—Шаховићи с циљем да затвори правац од Пљеваља ка Бурђевића Тари.[84] Комбиновани батаљон је остао на Катабуну, а 1. италијанска бригада у Глибаћима и Косаници. Њен задатак је био да затвори правац Бобово—Челебић, одакле су се очекивали упади четничких група.

Тих дана 3. дивизија се већ пребацила на десну обалу Лима, одакле је контролисала комуникацију Сјеница—Пријепоље, рејон Сјенице и угрожавала све непријатељеве снаге на десној обали реке, па и оне које су се, после ослобођења Бијелог Поља 29. априла и Бродарева између 4. и 5. маја 1944. године, пребациле са леве на десну обалу.

*

83 Зборчик, том I, књ. 16, док. 174, стр. 487—489 и Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

84 Исто.

Половином маја, у западном делу Санџака налазиле су се јаке непријатељеве снаге.[85] У рејонима Пљеваља, Пријеиоља, Нове Вароши и Сјенице био је размештен пук »Бранденбург«. На доминантним положајима уз комуникацију Пљевља—Пријепоље, у рејону Јабуке и Михајловице, непријатељ се непрекидно утврђивао држећи ту сталне немачке посаде. Прилазе положајима немачких јединица браниле су квислиншке јединице. У рејону Јабуке био је један немачки батаљон (око 400 војника) који је имао неколико тенкова и артиљерију. Главну снагу четничких формација чинила је Пљеваљска бригада (око 600 четника). Сем ње, ту су били делови разбијених четничких бригада, Прибојске (око 200) и Нововарошке (око 150 четника) и једна јединица Павла Буришића (око 200 четника). На просторији Бобово—Мељак—Челебићи—Фоча налазио се босански четнички одред јачине 800 четника под командом Василија Бодироге. У Великој Жупи, у ширем рејону Пријепоља и низводно од те вароши, дуж десне обале Лима, било је око 1500 непријатељевих војника, што четника, што муслиманске милиције.

Јединице 37. дивизије водиле су борбе (напади, препади, привремени преласци у одбрану) против тих иепријатељевих снага све до 18. маја 1944. Тада је штаб 37. дивизије наредио својим јединицама да предузму енергичније нападе. У наређењу је такође стајало да се дејства јединица поступно пренесу на просторију северно од комуникације Пријепоље—Пљевља, ка Прибоју,[86] јер је непријатељ појачао своја дејства на десној обали Лима, ка правцима наступања 3. дивизије 2. корпуса. Намера штаба 37. дивизије је била да привуче део непријатељевих снага и тако посредно подржи 3. дивизију у наступању ка комуникацији Сјеница—Пријепоље.[87]

С друге стране, све снаге НОВЈ из правца Санџака, североисточне Црне Горе и источне Босне биле су

85 Зборник, том III, кн>. 7, док 241 (Извештај штаба 37. дивизије од 10 5. 1944. штабу 2. корпуса).

86 Зборник, том I, кн> 16, док. 183, стр. 514.

87 Зборник, том I, кн>. 16, док. 183, стр. 514 и Радован Вукановић, >Ратни пут 3. дивизије«, стр. 289

оријентисане да помогну групи дивизија (1. и 2) да се повуче из Србије (са просторије Јелова гора—Повлен), где су, у повратку, биле стигле 5. маја. Даље су се, према наређењу Врховног штаба, под борбом повлачиле преко рејона Ужица у правцу Санцака и 21. маја 1944. пребациле на леву обалу Лима, узводно од Бродарева. Одатле су продужиле борбена дејства уз реку, узводно и низводно.

Трећа бригада, према наређењу штаба дивизије, нападала је непријатељеве снаге у зони комуникације Пријепоље—Пљевља. Њена два батаљона пребацила су се северно од комуникације. Они су, из рејона Бабина, 19. маја у 21.00 час, наставили у правцу Пријепоља, извршили снажан притисак на град и Сељашницу. За време те акције постављене су заседе на комуникацији Пријепоље—Прибој. У исто време, са јужне стране, на тај део комуникације нападала су друга два њена батаљона.

Јединице 8. црногорске бригаде су извршиле одлучан напад на делу комуникације Миоска—Коловрат——Рикавац.

Нападајући непријатеља у рејону Пријепоља с јужне стране, 4. санџачка бригада је у току ноћи између 18. и 19. маја заузела четничко упориште у селу Љуће.[88] Љуће су браниле четничке снаге јачине око 350 четника. Погинуло је 10 непријатељевих војника, а 15 их је рањено.

Енергичним нападима јединица 37. дивизије непријатељ је сабијен на најужу околину Пљеваља, Пријепоља и појединих утврђених рејона дуж комуникације између та два града.

Двадесет и првог маја штаб 37. дивизије издао је наређење 3. пролетерској и 8. црногорској бригади, а дан касније 4. санџачкој бригади да нападну на село Отиловиће, једно од већих четничких упоришта источно од Пљеваља.[89]

Два батаљона 3. бригаде пошла су у напад 22. маја у 24.00 часова правцем Адровићи—Црљеница—Михај-

88 Зборник, том I, књ. 16, док. 184, стр. 517.

89 Зборник, том I, књ. 16, док. 185 и 186, стр 520 и 521.

ловица—Отиловићи. Први батаљои је несметано пришао непријатељу који се био утврдио. Пред снажним јуришем непријатељ је спас нашао у бекству правцем Забрђе—Пљевља. Други батаљон, заједно са једном четом 3. батаљона, нападао је непријатељеву јединицу која се налазила код школе у селу. И тај батаљон је брзо натерао непријатеља у бекство. И остали батаљони су постигли успех у нападу.

И батаљони 4. бригаде су нападали према заповести штаба дивизије. Први батаљон бригаде је требало да одржава везу са 3. бригадом. Он је напао непријатеља на положајима Брезова Глава—Лукавица. Услед лошег времена (магле и кише) није успео да ухвати везу са деловима 3. пролетерске бригаде.[90] Непријатељ је то искористио и повукао се у правцу Пљеваља.

Осма црногорска бригада нападала је непријатеља у правцу Коловрата и Сељашнице. Сем једног њеног батаљона који је пошао на Камену гору и та бригада је контролисала комуникације Пријепоље—Бродарево.

На десној обали Лима јединице 3. дивизије водиле су жестоке борбе против бројних непријатељских снага (Немаца, Бугара, недићеваца, четника и муслиманске милиције). Тако огорчене борбе на сектору 3. дивизије на десној и 37. дивизије на левој страни Лима биле су условљене настојањем непријатеља да има контролу над важном комуникацијом Пријепоље—Бродарево и да разбије 2. пролетерску и 5. крајишку које су се све више приближавале Бродареву. (Оне су се, најзад, 21. маја 1944. године пребациле на леву обалу Лима). Код непријатеља је постојала и бојазан од искрцавања савезника на јадранској обали, па га је и то нагонило да води жестоку борбу за простор Санџака, Црне Горе и Херцеговине.

Штаб 2. корпуса је одлучио да 22. маја 1944. поново прегрупише своје снаге. Том одлуком 37. дивизија је добила задатак да се њене 3. пролетерска и 4. санџачка бригада пребаце северно од комуникације Пријепоље—Пљевља и да дејствују на просторији Пљевља—

90 Зборник, том I, књ. 16, док. 188, стр. 524—527 (релација 4. санџачке бригаде о борбама за Отиловиће).

—Пријепоље—Рудо—Прибој.[91] С њима је требало да пође и 1. италијанска бригада, која је до тада била под командом 3. дивизије. Под команду 3. дивизије привремено је стављена и 8. црногорска бригада. Истом одлуком 2. пролетерска дивизија добила је задатак да дејствује на сектору Берана, а 5. крајишка дивизија на сектору Бродарева и Пријепоља. И 17. дивизија се 26. маја, из рејона Пружина и реке Пиве, упутила ка Санџаку. После преласка Таре њене јединице су се распоредиле на просторији Фоча—Челебић—Бобово——Слатина—Мељак—Чајниче. Задатак јој је био да на том терену разбије Дрински четнички корпус.[92]

Штаб 37. дивизије издао је заповест 26. маја 3. пролетерској и 4. санџачкој бригади. Трећа бригада се 26. маја пребацила на просторију Лаћани—Хоћевина——Шљиванско—Плијешевина, западно од Пљеваља. Сем чишћења терена од четника 3. бригада је имала задатак да извиди да ли постоји мост на Иехотини код Доње Брвенице.

У току 28. маја, око 7.00 часова, бригаду је напала колона Немаца и четника из правца Бијелова брда. Друга колона непријатеља нападала је бригаду из правца Лаћана—Какмужи—Клачница. Артиљерија је подржавала нападе двеју колона. Трећи батаљон бригаде успешно је задржавао непријатеља, а једна чета 1. батаљона успела је да се пребаци преко реке Володера и да бочно удари непријатеља. Тако је непријатељ био приморан да се повуче ка Бјеловом брду.[93]

Колона непријатеља која је надирала у правцу Какмужа изашла је на положаје Клачница у 11.00 часо-

91 Зборник, том III, књ. 7, док. 253, стр. 583.

92 Зборник, том III, књ. 7, док. 257, стр. 595 (После завршетка 1. лимско-дринске операције, 17. и 27 дивизија 3. корпуса дејствовале су јануара 1944. на левој обали Дрине, у рејочу Прача—Калиновик—Фоча—Горажде. После пребацивања 3 крајишке дивизије из рејона Калиновик—Фоча на десну обалу Дрине, 17. дивизија је продужила дејства ка Ц. Гори и ст"гла у рејон Плужина, 27. дивизија је враћена у рејоч Хан-Пијеска, Власенице и Сребренице. После тога, просторију Фоча—Горажде—Калиновик и пругу Сарајево—Вишеград посели су делови 7. СС дивизије, четници и усташке јединице.

93 Зборннк, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

ва и на таЈ начнн угрозила оок иаших делова који су били на положају у рејону села Хоћевине. Али брзом интервенцијом једне чете 3. батаљона неколико пута бројнији непријатсљ је брзо збачен са достигнутих положаја и протеран у правцу села Лаћана. У борбу за положаје на Бјеловом брду уведен је и 4. батаљон 3. бригаде. Када је 4. батаљон подишао непрнјатељским положајима, око 14.00 часова, непријатељ се повукао, али је то повлачење више личило на бежање.

Није се могло утврдити колико је непријатељевих војника било избачено из строја. Наши губици: два теже и један лакше рањен (непријатељске снаге су у овој борби бројале 450 четника и 150 Немаца).

Задатак 4. санџачке бригаде је био да изврши претрес просторије Мељак—Попов До—Црљенице, да је очисти од заосталих четничких група и да испита могућност прелаза јединица преко Кехотине, при чему је требало установити колике четничке снаге бране мост код села Градца.[94] Један батаљон је био упућен у Бобово са задатком да успут напада и разбија четничке групе, а затим преко Мештеровца и Челебића стигне у Мељак. Остала три батаљона кретала су се преко Драгача и Какмужа, такође ка Мељаку, разбијајући четничке групе и потискујући их ка Градцу и преко Бехотине ка селу Глицницу.

Двадесет осмог маја 4. санџачка бригада је поново била на окупу и вршила припреме за прелаз на десну обалу Бехотине. После прелаза разместила се у рејону Зорловићи—Подковач—Тупан Бајовине—Бачије—Читлук—Горња Дубица.

*

Крајем маја, распоред јединица НОВЈ које су се налазиле у Санџаку, укључујући и 2. пролетерску и 5. крајишку дивизију, био је следећи: 37. дивизија на простору Мељак—Пријепоље—Прибој; 5. крајишка Пријепоље—Бродарево; 3. дивизија Бродарево—Сјеница—Бихор; 2. пролетерска дивизија Беране—Рожај—Андријевица.

93 Зборнник, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

Седамнаеста дивнзнја прешла је на десну обалу Таре 29. маја и наставила покрет ка Пљевљима.

Четници Пљеваљске бригаде су се повукли испред 17. дивизије у Пљевља, а четници Дринског корпуса ка Челебићу и Чајничу. У Пљевљима се тада налазио део пука »Бранденбург« и муслиманска милиција, а на подручју Пљевља—Пријепоље—Прибој—Рудо бројне четничке јединице и јаке снаге муслиманске милиције.[95]

МАНЕВАР КА ПРИБОЈУ И РУДОМ

После чишћења терена на левој страни Бехотине 37. дивизија (без 8. црногорске бригаде) добила је задатак да изврши маневар на просторију између доњег тока Лима и реке Увца, да одатле дејствује ка Пријепољу—Прибоју—Рудом—Пљевљима и да са северне стране врши јак притисак на комуникацију Пријепоље —Пљевља. Са подручја јужно од ове комуникације дејствовала је 5. крајишка дивизија на делу комуникације између Пријепоља и Пљеваља и вршила јак притисак нарочито на Пријепоље.

Ноћу 29. маја 1944. обе бригаде су се пребациле на десну обалу Нехотине: 3. бригада код Доње Брвенице, а 4. санџачка преко моста у Градцу. Тридесетог маја штаб 37. дивизије је издао наређење за покрет ка рејону Прибој—Рудо.[96] Трећа пролетерска бригада кренула је правцем: Бољанићи—Милаковци—Ритошићи—Кладје—Лисина—Бачине—Бучје. За време покрета чистила је терен од четника који су се тамо концентрисали. Бригада је 31. маја стигла на просторију Крњача—Бучје—Врбово—Ожањ, где се зауставила ради краћег одмора.

Четврта бригада је извршила покрет 31. маја око 14.00 часова правцем Буровићи—Зорловићи—Мировићи—Буковик, где се око 18.00 часова срела са штабом

95 Архив ВИИ, кут. 143, рег. бр. 51, ф. 1, к. 146, бр. рег. 25 ф 5, кут. 166, бр. рег. 39/4, кут. 127, бр. рег. 8/5, кут. 160, бр. рег. 38/5, кут. 149, бр. рег. 3/2 и бр. рег. 14/4-1.

93 Зборннк, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

37. дивизије (од тада се штаб 37. дивизије кретао са 4. бригадом). Бригада је наставила наступање правцем Подосоје—Рајчевићи—Доњи Крајчиновићи—Борак——Градина—Голеш. После доласка на просторију Голеша њено десно крило је било западно од комуникације Пљевља—Рудо, код места Црнетићи. Заседом је »пресекла« комуникацију. Остали делови бригаде били су на просторији Голеш—Врело—Пенезићи. Задатак им је био да извиђају правац Прибој—Рудо.

Првог јуна 3. бригада је кренула из рејона Бучја правцем Ожаљ—Забрдљи Тоци—Корита, а задатак јој је био да избије на линију Побјеник—Шаруље и да затвори правац од комуникације Прибој—Пријепоље. Тога истог дана 4. бригада се приближила непријатељевим упориштима у Прибоју и Рудом. Положаји су јој били на самој обали Лима.

У то време на просторији Прибој—Рудо—Чајниче било је између 1.500 и 2.000 четника (Дрински четнички корпус, Романијски корпус и Прибојска четничка бригада) и јединице муслиманске милиције.[96a]

Другог јуна два батаљона 4. санцачке бригаде сукобила су се са Вишеградском четничком бригадом која се кретала од Рудог ка селу Црнуговићима. После кратке борбе на Мецеловом брду и код села Батковића четници су протерани преко реке Сутјеске. Истог дана око 22.00 часова оба батаљона (2. и 4) извршила су напад на Рудо. Покушај да се из покрета овлада мостом није успео. У току ове акције батаљони су имали 4 погинула и 2 рањена, а непријатељ 3 погинула и 9 рањених.

У покрету ка полазним положајима за поновни напад на Рудо 2. и 4. батаљон 4. санцачке бригаде и 3. батаљон 3. пролетерске бригаде сукобили су се 4. јуна око 8.00 часова у селу Црнуговићима и селу Батковићима са деловима Фочанске четничке бригаде. Четници су били разбијени и натерани на повлачење преко Мецеловог брда ка селу Забрђу и селу Барама.

96а ?бор 'ик, том 1, кк> 16, док. 192, 193, 199, стр. 533—547, Аохив ВИИ, кут. 142, бо. рег. 25/1, к. 149, бр. рег. 13/4-1 и 14/4-1. Архив ВИИ, кут. 166, бр. рег. 2/5.

Сутрадан, 5. јуна 1944. око 14.00 часова батаљони су по други пут извршили напад на Рудо, али опет без успеха.

За одбрану Рудог непријатељ је предузео све што је могао. Мост преко реке био је порушен, па преко њега нису могли прелазити ни пешаци. Десна обала Лима била је утврђена бункерима из којих су се успешно могли бранити мост и прилази ка њему. За одбрану Рудог непријатељ је, поред осталог, имао један тешки минобацач, један тешки митраљез и више пушкомитраљеза.

Сви покушаји наших јединица да Лим пређу газом остали су без успеха. Ни мост такође нису успели да заузму.

Напад је поновљен и трећи пут између 5. и 6. јуна, али поново без успеха. Командном кадру најзад је било јасно да се Рудо не може заузети без солидних припрема за тај борбени задатак.

У међувремену заменик команданта 3. пролетерске бригаде Данило Јауковић водио је један батаљон 3. пролетерске и један батаљон 4. бригаде у борби против четника у селу Сочицама и селу Поблађу. (Четници су одатле намеравали да из позадине нападну наше батаљоне који су нападали на Рудо). Ту је разбијена Фочанска четничка бригада. У исто време 1. и 4. батаљон 3. пролетерске бригаде протерали су четнике Прибојске бригаде и муслиманску милицију из Прибоја на десну обалу Лима и уништили 4 немачка камиона који су саобраћали на комуникацији Прибој—Пријепоље.[97]

Без обзира на то што нису заузеле Рудо, 3. и 4. бригада 37. дивизије продором на десну обалу Нехотине и у борбама од те реке до Прибоја и Рудог постигле су успех. Оне су сломиле више јаких непријатељевих напада у времену од 1. до 6. јуна 1944. у троуглу Пљевља—Прибој—Рудо. Непријатељ је у том времену имао 50 избачених из строја, а 3. и 4. бригада су имале 8 погинулих и 11 рањених.[98]

97 Зборник, том I, књ. 16, док. 197 и 199.

98 Исто, док. 199.

Борбе у том правцу су се морале прекинути због тешке ситуације на сектору Пљеваља, нарочито јужно од града где су раније дејствовале јединице 37. дивизије. Заправо, Немци су брзо осетили празнину у правцу Косанице и Бурђевића Таре и, знајући да је 37. дивизија била ангажована у борбама око Прибоја и Рудог, извршили су напад на том правцу. Шестог јуна избили су на Бурђевића Тару, а 7. јуна су успели да се пробију и до Његовуђе." V то време на том сектору није било довољно наших јединица које су биле у стању да се супротставе непријатељевим снагама и да му спрече продор. На простору Чајниче—Челебићи—Мељак налазила се 17. дивизија, развучена на широком фронту. На исто тако широком фронту налазила се 5. крајишка дивизија, од Бродарева до Велике Жупе, по дубини до Камене горе, Михајловице и Влаховића. Ни једна од њих у овом случају није могла да се супротстави деловима 181. немачке дивизије, 5. пуку »шуц-полиције«, деловима пука »Бранденбург«, 5. пуку Недићеве војске, четницима Дринског корпуса и јединицама муслиманске милиције.[100]

Да би разбио те групације непријатеља, штаб 2. корпуса је наредио штабу 37. дивизије да 3. пролетерску и 4. санџачку бригаду одмах врати у рејон Пљеваља. Такође је наређено 16. муслиманској бригади да крене ка Пренћенима, пређе на десну обалу Таре и да, стављајући се под команду 17. дивизије, поседне положаје Косаница—Глибићи. Седамнаеста дивизија је имала задатак да једну своју бригаду одмах оријентише ка просторији Оџак—Влаховићи—Хоћевина, да садејствује јединицама 5. крајишке дивизије. Задатак тих јединица је био да најенергичније нападну непријатељске снаге на комуникацији Пљевља—Косаница——Бурђевића Тара и да их протерају са слободне територије.

Бригаде 37. дивизије добиле су наређење за покрет из рејона Рудог ка Пљевљима 6. јуна 1944. године. Нај-

99 Зборник, том I, књ. 16, док. 195, стр. 538 Радован Вукмановић: »Ратни пут Треће дивизије«, стр 302, издање БИЗ Београд.

100 Зборник, том III, књ. 7, лок. 288. стр. 644.

краћим иутем су стигле у рејои села Бољанићи, а 8. јуна код Градца прешле на леву обалу Нехотине. Прикупили су се потом у селима Међак, Врба, Захум и Вишњица и спремале се да одатле дејствују на комуникацију Пљевља—Косаница. Пошто су јединице 5. крајишке дивизије и 17. дивизије енергично наступале концентричним дејствима и пошто су се већ биле приближиле и две бригаде 37. дивизије, спремне такође да уђу у борбу — групација од око 800 непријатељевих војника је била принуђена да се повуче у Пљевља. Тако више није било потребе да бригаде 37. дивизије наставе покрет у том правцу.

У време продора из Пљеваља ка Косаници и Бурђевића Тари непријатељ је опљачкао и попалио дванаест села и на варварски начин убио 36 жена, деце и стараца, а њих дванаесторо интернирао.[101] Јединице немачке 181. дивизије, пошто су одбачене са Бурђевића Таре и сабијене у Пљевља, и даље су остале у том гарнизону. У појасу спољњег обезбеђења гарнизона биле су четничке снаге.[102]

После тих догађаја, на малом простору јужно н југозападно од Пљеваља нашле су се 5. крајишка, 17. и 37. дивизија и 16. муслиманска бригада. Пошто је ова, иначе сиромашна, просторија била већ исцрпљена до крајњих граница, није могла да снабдева толике јединице ни најнужнијим намирницама, нити је, пак, имала смештајних услова за толико бораца. Зато ју је из економских и војничких разлога требало растеретити.[103] Због тога је штаб 2. корпуса одлучио да 17. дивизија одмах почне офанзивна дејства ка Фочи, 5. крајишка дивизија, заједно са 16. муслиманском бригадом, да се врати ка Пријепољу и Бродареву, а 37. дивизија да се врати на десну обалу Бехотине и разбије четничке снаге у селима Јабуков Гроб, Бољанићи, Вис, Ковач и Чардак, а потом да главним снагама дејствује на широј просторији између Пријепоља, Прибоја и Рудог, а ма-

101 Зборник, том III, књ. 7, док 285, стр. 643.

102 Аохив ВИИ, к 166, бр. рег 2.'5.

103 Зборник, том I, књ. 16, док. 198.

њим делом сиага да врши притисак на гарнизон Пљевља са северне и североисточне стране.[104]

Штаб 37. дивизије је 9. јуна наредио да се 3. пролетерска и 4. санџачка бригада поново врате на десну обалу Нехотине. Оне су то наређење извршиле између 9. и 10. јуна 1944. Одмах после преласка Кехотине бригаде су приступиле чишћењу терена од четника. Пошто је извршен овај задатак, штаб 37. дивизије је 16. јуна наредио 3. пролетерској бригади да крене ка комуникацији Пријепоље—Пљевља. Бригада је ту водила борбе у току 17. и 20. јуна. Непријатељ је био изненађен брзом појавом 1. и 4. батаљона бригаде на делу поменуте комуникације коју је грчевито бранио довлачећи појачања из Пљеваља. Тако се борба продужавала. Два поменута батаљона, ојачана једном четом из 3. батаљона (укупно 238 бораца), водили су борбу 17. јуна против 450 Немаца и 100 четника и муслиманске милиције које је подржавала батерија топова.[105] Врло оштре борбе вођене су на Михајловици и на комуникацији Мостиште——Михајловица—Пљевља. V тим борбама је погинуло 30 Немаца и 9 четника, а рањено 40 Немаца и четника; заплењено је 15.000 пушчаних метака, 60 ручних и 80 тромблонских бомби; поред тога, уништено је и оштећено 6 немачких камиона. Наше јединице изгубиле су 5 бораца, а 16 их је рањено.

Двадесетог јуна, у 7,00 часова, Немци, четници и муслиманска милиција извршили су напад из правца Пљеваља на положаје Михајловица—Љељеница—Кук——Црни врх, где су се налазили 1, 2. и 3. батаљон 3. пролетерске бригаде (укупно 270 бораца, наоружаних, поред осталог, са 20 пушкомитраљеза, 2 тешка митраљеза и два лака бацача).[100] Непријатељ (350 Немаца, 150 припадника муслиманске милиције и око 100 четника имали су једну хаубицу, топ од 75 милиметара, противколски топ, више тешких и лаких бацача, 12 шараца и два тенка) пошао је од Пљеваља у две нападне колоне, а трећа његова колона пошла је са Михајловице. На-

104 Исто, стр. 545—548

105 Збооник, том I. књ 16. док. 206, стр. 562.

106 Исто, док. 208, стр. 570.

падни правац прве колоне: манастир св. Тројице—Рудиница где се налазио 2. батаљон; друга колона је нападала на 1. и 3. батаљон. Непријатељ током дана није успео да дубље продре у одбрану поменутих батаљона 3. бригаде. Стога је јаком ватром артиљерије и митраљеза дејствовао по њиховим положајима. V 18.30 часова непријатељ се повукао — делом на Михајловицу, а делом ка Пљевљима. Имао је 17 мртвих и више рањених. Наши губици: 5 мртвих и 7 рањених.

У исто време, према истој наредби штаба 37. дивнзије од 9. јуна 1944, 4. санџачка бригада је продужила дејства у правцу Саставака. Задатак јој је био да разбије четничке групе и да спречи мобилизацију коју су четници спроводили. Наиме, четници су 12. јуна сазвали збор у селу Саставцима. Штаб 4. бригаде је 11. јуна упутио 2. и 3. батаљон да усиљеним маршем стигну у село и спрече одржавање збора и мобилизацију. Батаљони су извршили задатак. Друга два батаљона кретала су се у истом правцу и стигла у Саставке 12. јуна око 6.00 часова. Из Саставака, пошто се прикупила цела бригада, извршен је покрет ка селу Цурову и селу Забрдњи Тоци. Циљ бригаде је био да пресече комуникације Рудо—Прибој и Прибој—Пријепоље. Наредна два дана 4. санџачка бригада је била на положајима у селима Маржићи, Цурово и Забрдњи Тоци, истурајући заседе према реци Лиму.

Четрнаестог јуна 1944. штаб 37. дивизије наредио је да 4. санџачка бригада нападне непријатеља у рејону села Сељана код Пријепоља и да се што више приближи гарнизону у Пријепољу. Бригада је оставила један батаљон у селу Забрдњи Тоци да извиђа у правцу Голеша, Рудог, Побјеника и Прибоја и да организује заседе на комуникацији Пријепоље—Прибој. Остали батаљони су 15. јуна у 21.00 час кренули ка Пријепољу и сутрадан, у 15.00 часова, посели положаје испред самог града, у рејону села Барице, Сељани, Доње Бабине и Црквени Тоци. Десно од њих ка Михајловици налазила се 3. пролетерска бригада.[107] Шеснаестог јуна 1944. штаб 37. дивизије је наредио да два батаљона 4. бригаде ноћу из-

107 Архив ВИИ, к. 1253, бр. рег 12/3.

међу 16. и 17. јуна нападну непријатељеве положаје код Пријепоља. V исто време 3. пролетерска бригада је добила задатак да њена три батаљона пресеку комуникацију Пљевља—Михајловица. Други батаљон 4. санцачке бригаде био је у заседи у рејону село Осеченица—село Брезовица. Задатак му је био да интервенише у случају испада непријатеља из упоришта у Јабуци ка положајима 3. пролетерске бригаде.[108]

С друге стране комуникације Пријепоље—Пљевља, на сектору Бродарево—Велика Ж\па, јединице 5. крајишке дивизије водиле су борбе у којима је непријатељ претрпео осетне губитке. Десно од ње, на сектору Бијело Поље—Сјеница, на десној обали Лима водила је борбе 8. црногорска бригада која је привремено била под командом 3. дивизије.

Када су 3. пролетерска и 4. санцачка бригада де}ствовале у правцу Пријепоља и Пљеваља, у тим гарнизонима су били 14. пук немачке 7. СС дивизије и 2. пук »Бранденбург«. Батаљони су били моторизовани и према потреби превожени са јсдног правца на дттн или са положаја на положак

Први и 3. батаљон 4. бригаде добили су задатак ца 16. јуна у 22.00 часа изврше напад на непријатељеве положаје на линији село Барице—село Врањача—село Крушевље—село Душманићи—село Градина.[109] Међутим, наступајући ка тим положајима, батаљони нису наишли на отпор, те су несметано стпгли на мост у Пријепољу.

Сутрадан, око 8.00 часова, непријател* је извршио јак противиапад, али не од моста на Градини, већ је јединице камионима пребацио до села Сељашнице, а затим извео бочни удар преко Градине и Врањача ка селу Барицама. После упорне борбе батаљони су извршили противнапад и успели да непријатеља поново потисну у Пријепоље. Немци су при повлачењу запалили 13 кућа у селима Чадињу и Барицама.

108 Збпрник, том I, кн>. 16, док. 200, стр. 549 и Операинјск I дневник, 4 санцачке бригаде

93 Зборннк, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

Скоро у исто време, у јутарњим часовима, када су нападиути 1. и 2. батаљон 4. бригаде, 17. јуна, непрнјатељ је (120 војника) напао и 4. батаљон 3. пролетерске бригаде и 2. батаљон 4. бригаде (који се налазио у заседи, припремљен за интервенцију уколико непријатељ нападне онај батаљон 3. бригаде који је био на комуникацији). Међутим, брзим и енергичним нападом тих двају наших батаљона непријатељ је био враћен у упориште, у село Јабуку. После овог неуспеха непријатељ је из Пљеваља добио појачање и око 15.00 часова прешао у напад. Нашавши се под ударом артиљеријске и минобацачке ватре, а пошто су на њих јуришале јаке непријатељеве јединице, 4. батаљон 3. пролетерске бригаде је био принуђен да напусти Михајловицу. Тада се повукао и 2. батаљон 4. санџачке бригаде.

Непријатељ је у тим, борбама претрпео губитке од 5 погинулих и 10 рањених. Наши губици: 5 погинулих и 4 рањена.

После овога наше јединице су нападале непријатеља на комуникацији Јабука—Михајловица и ометале му саобраћај који је он по сваку цену настојао да одржи. С друге стране, 37. дивизији је био потребан слободан пролаз на овом делу комуникације ради евакуације рањеника и дотура муниције и друге опреме. Дивизијска болница се у то време налазила у селу Лековини, на комуникацији Бијело Поље—Пљевља.

Четврти батаљон 4. санџачке бригаде је држао положаје на реци Лиму у селу Црквени Тоци. За време борби код Пријепоља и Јабуке штитио је леђа и леви бок осталим батаљонима бригаде. Немци су тих дана успели да пређу Лим и нападну батаљон. После двочасовне борбе били су одбијени ка Пријепољу.

После извршених задатака код Пријепоља и Јабуке 3. и 4. бригада су се, према наређењу штаба 37. дивизије од 20. јуна 1944, пребациле на положаје са којих се могло дејствовати на комуникацију Пријепоље—Прибој.[110] Трећа бригада се пребацила 21. јуна на просто-

110 Зборник, том I. књ 16, док. 205, стр. 560 и Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

ију Шербетовац—Бурашићи—Избичањ—Бурово—Кучин, одакле је дејствовала на немачке моторизоване јединице на комуникацији Пријепоље—Прибој и вршила снажан притисак на Пријепоље и Сељашницу. Лево од 3. пролетерске бригаде, низводно, између Бистрице и Прибоја, посела је положаје 4. санцачка бригаца. Она је 20. јуна 1944. кренула ка просторији Маржићи——Милијеш—Добриловићи—Голеш. Задатак јој је био да поставља заседе на делу комуникације Бистрица——Прибој, да од четника чисти просторију до Прибоја и Бића и да извића у правцу Рудог и Сутјеске.

Бригада је 21. јуна посела положаје и поставила заседу. Тог истог дана у заседу је упало 14 камиона који су превозили немачке војнике од Вишеграда, преко Прибоја, ка Бистрици. Јединице су отвориле ватру по колони. На путу су остала два онеспособљена камиона. Остали су се повлачили у правцу Прибоја. Ту је погинуло 12 непријатељевих војника.

*

Дакле, 37. дивизија, без 8. црногорске бригаде (која је привремено била под командом 3. дивизије), везивала је за себе јаке непријатељеве снаге и тако олакшала концентрацију и офанзивна дејства другим дивизијама НОВЈ, првенствено 2. пролетерској, 5. крајишкој и 17. дивизији које су наступале ка Копаонику и источној Србији.[111]

Док су 3. и 4. бригада 37. дивизије водиле борбе на левој обали Лима, у току маја и јуна 1944, четничке снаге су се на том простору бројно смањиле и биле неактивне. Али, оне четничке снаге које су узмицале испред 37. дивизије и испред других јединица НОВ које су дејствовале из источне Босне ка Санџаку, затим

111 Зборник, том III. књ. 7, док. 312, стр. 686 и Архив народноослободилачког рата, кутија 1253, рег. бр. 35/5. Трећа и 4 бригада су у то време водиле борбе с деловима 181. немачке дивизије, 14. пуком 7. СС дивизије, 1. пуком »Бранденбург«, трима батаљонима дивизије »Принц Еуген«, недићевцима, четницима и муслиманском милицијом.

четници који су довођени из Србије и они који су мобилисани на десној страни Лима и Увца — окупљали су се на десној обали Лима и тако стварали фронт за одбрану и пружали снажан отпор нашим јединицама: »да комунисти не продру у Србију«. Тако су се у току маја и јуна 1944. на положајима Пријепоље—Нова Варош—Бистрица—Прибојска Бања—Прибој—Рудо, поред немачких, у поменутим гарнизонима нашле и квислиншке јединице. На сектору Пријепоље—Бистрица на положајима на десној обали Лима налазиле су се мање четничке снаге. На сектору Бистрица—Прибојска Бан.а налазили су се четници капетана Рачића и један батаљон Калајитових четника из 2. милешевске четничке бригаде јачине 400 људи. У рејону Нове Вароши налазила су се три батаљона из 2. милешевске бригаде — до 300 људи. У Прибоју се налазило око 300 милиционера слабе борбене вредности. На сектору Увац—Рудо налазила се Чајничка и Фочанска четничка бригада које су из рејона Пљеваља побегле испред 17. дивизије и Вишеградска четничка бригада која је чувала »свој терен«. У то време четнички штаб »Стари Рас« налазио се у селу Песељу на путу Пријепоље—Милошев До.[112]

У међувремену, ка положајима 3. дивизије, на десној обали Лима, ка Бијелом Пољу Немци су усмерили јаке снаге против којих је 3. дивизија водила жестоке и исцрпљујуће борбе пуних месец дана. Због такве ситуације, а да би се помогло 3. дивизији и јединицама које су се бориле код Бијелог Поља, 37. дивизија је почела активна офанзивна дејства ка Пријепољу и према непријатељу на десној обали Лима. Са тим циљем 3. пролетерска и 4. санџачка бригада су одмах почеле прнпреме за прелаз на десну обалу Лима.

Колико су биле жестоке борбе јединица 37. дивизије у пролеће 1944, а нарочито у јуну, говоре извештаји бригада и дивизије из тих дана. Морал јединица 37. дивизије био је на завидној висини. Бригаде су само у борбама од 15. до 20. јуна имале 19 погинулих и 35 рањених. Непријатељ је имао 160 избачених из строја. У том времену је уништено 8 камиона, заплењено 15

93 Зборннк, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

хиљада метака за »шарац« и машиике, 70 ручних бомби, 60 тромблонских бомби итд.

Иначе, губици 37. дивизије у двомесечним борбама били су такође велики, јер је терен преко којег су нападале јединице био врло тежак, а ватрена моћ непријатеља велика.[113]

У извештају штаба 37. дивизије штабу 2. ударног корпуса говори се о великом моралу бораца и руководилаца 37. дивизије и о подвизима појединих другова у борбама против Немаца у току јуна 1944.[114]

МАНЕВРИСАЊЕ ПРЕКО ЛИМА

Да би разбиле непријатељеве снаге на десној обали Лима, штаб 37. дивизије је наредио да 3. пролетерска и 4. санџачка бригада форсирају Лим између 3. и 4. јула. Задатак 3. бригаде је био да у рејону Избичља форсира реку и да њен 1. батаљон, преко села Дренове, избије на комуникацију Нова Варош—Бистрица, а да 3. и 4. батаљон, из Дренове преко Златара и села Дражевића, избије ка Новој Вароши.

113 Зборник, том III, књ. 7, док. 312, стр. 686 (Извештај штаба 37. дивизије од 22. јуна 1944 штабу 2. корпуса о војно-политичкој ситуацији на сектору дивизије.

114 Зборник, том I, књ. 16, док. 217, стр. 593 (Извештај штаба 37 дивизије о борбама од 9. до 15. јуна 1944).

»Кома-'дир 3. чете 3. батаљо а 8 црногооске бригаде друг Раде Вујичић, који је у борби "а положајима Думља 'ско Брдо——Ковачевац—Скокуће, дана 22. јуна т. г. убио непријатељског пушкомитраљесца и заплени о пушкомитраљез ... смртно ранио Немца који је носио пушкомитраљез 'шарац'...

Водник Василије Вукса 'овић такође се истакао у овој борби на истим положајима у бацању бомбч на непријатеља и вршењу јуриша ... нанијевши му неколико жртава.

Борац 3. чете 3 батаљона 8 цр огорске бригаде Петар Пижурица ... истакао се својом храброшћу у борбама на дан 19. јуна т г. на положајима Скокућа ...

Доуг Војин Мићуновић ... са бомбом у јуришу на непријатеља 22 јуна нанео му је вел-ке жотве...

Друг водник из 3. санџачке бригаде Хасан Мусабеговић, на дач 17. јуна т г. у бооби "а Михајловици успео је да под кишом непријатељских куршума уђе у камиоч, да га упали и превезе V мртви угао. У камиону је било преко 10.000 метака«.

Трећи и 4. батаљои су у току ноћи избили пред Нову Варош и око 6.00 часова одмах из покрета напали четничке положаје. Оба батаљона су имала око 140 бораца наоружаних, поред осталог, са 11 пушкомитраљеза, 2 тешка митраљеза (нису имали довољно муниције). Град је бранило око 350 четника под командом Вука Калаитовића. Били су добро наоружани и утврђени у бункерима које су Италијани изградили још 1941. године.

Четврти батаљон је у брзом налету ликвидирао непријатељево упориште на Свијетњаку и тако продро у центар града. После оштре борбе у самом граду четници су употребили све расположиве снаге (рачунајући и спољна обезбеђења града) и извршили обухватни противнапад на 4. батаљон који је био принуђен да се повуче према Златару. Трећи батаљон се после оштре борбе на Оџиној стени такође повукао према Златару. Међутим, када су четници обавештени о наступању 4. санџачке бригаде из правца Радоиње, повукли су се из Нове Вароши у коју су сутрадан, 5. јула, ушли батаљони 3. и 4. бригаде.

Борба је била тешка. Четници су имали 12 погинулих, међу којима је био и начелник штаба четничке бригаде Борислав Мирковић, и 22 рањена, док су губици батаљона 3. бригаде били: 1 погинули и 9 рањених.[115]

У исто време када су Лим прелазили батаљони 3. бригаде, реку је код села Калафатовића и Читлука прешла и 4. санџачка бригада. Четници су том приликом на самој обали Лима покушали да пруже отпор из старих италијанских бункера, али су после кратке борбе били потиснути са реке. Четничке јединице, изненађене јаком ватром, одступале су ка Прибојској Бањи. Батаљони 4. бригаде нису им дозвољавали евентуално консолидовање одбране на узастопним положајима, јер су одмах након преласка на десну обалу Лима наставили да их енергично гоне. Део четника се повукао у Прибој, део ка селу Кратову и Рутошима, део ка Новој Вароши. Када су 5. јула и њу напустили, четници су се повукли на линију село Дрмановићи—село Вилови—се-

93 Зборннк, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

ло Акмачићи. Међутим, ии тамо нису остали на миру. Сутрадан су 1. батаљон 3. пролетерске бригаде и 2. и 4. батаљон 4. санџачке бригаде наставили да их гоне преко Дрмановића и Радијевића. Потиснули су их чак на десну обалу Увца. У исто време 1. батаљон 4. бригаде очистио је од четника Вилове и Акмачиће.

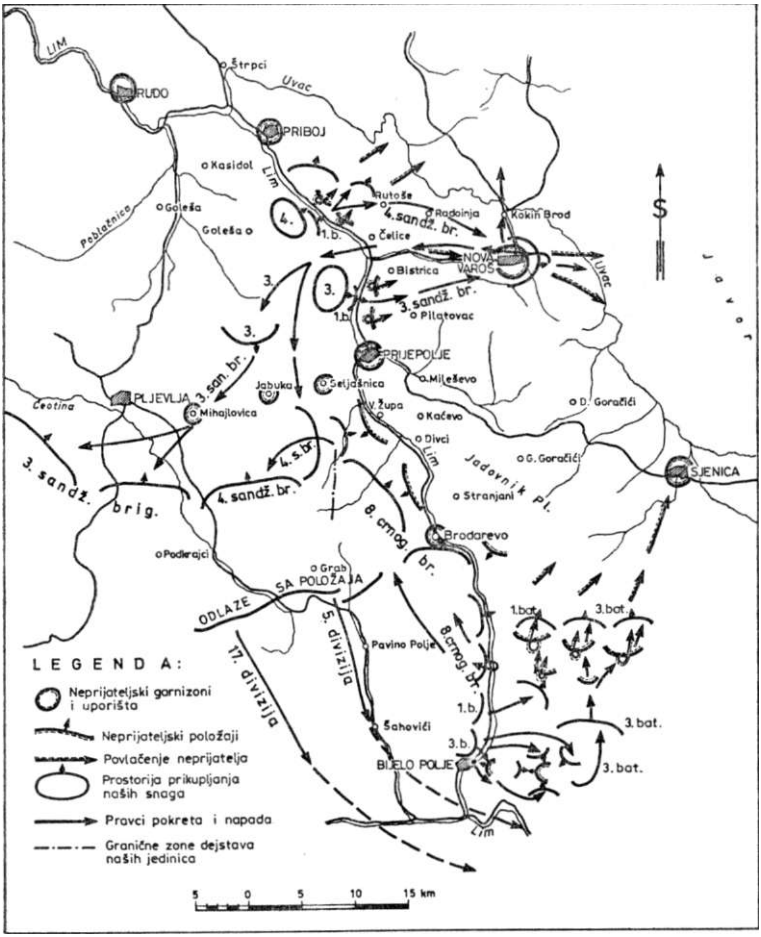

Први прелазак дивизије на десну обалу Лима

У тим борбама погииуло је 18 непријатељевих војника, а 6 је било заробљено.[116]

Док су те две бригаде прогониле четничке снаге на просторији између Лима и Увца, на левој обали Лима остали су 2. батаљон 3. пролетерске и 3. батаљон 4. санџачке бригаде као посебна група под командом заменика команданта 3. пролетерске бригаде Данила Јауковића. Њихов задатак је био да врше сталан притисак на гарнизоне у Пријепољу и Прибоју и да држе под ударом комуникацију између та два града. Тако је 5. јула 3. батаљон, на комуникацији Прибој—Бистрица, напао два немачка тенка и један од њих оштетио, а други принудио да се врати у Прибој.[117]

На прелазима преко Лима и дуж његове десне обале бригаде су морале савлађивати непријатељске снаге које су биле неупоредиво бројније од њих. Истина, борбени морал им је био веома слаб. У то време испред те две бригаде, на десној обали Лима, од Рудог до Прибоја налазило се око 2.000 наоружаних четника, недићеваца, љотићеваца, припадника муслиманске милиције и Немаца.

Наше бригаде (две бригаде по три батаљона) бројале су између 600 и 700 добро наоружаних бораца. Муниције су имали мало, али су то надокнађивали високим моралом, пожртвовањем, умешношћу у енергичним налетима, што је најчешће збуњивало непријатеље, нарочито немачке сателите.

После завршетка тог брзог маневра 3. пролетерска бригада се 6. јула вратила на леву обалу Лима, на просторију Шербетовац—Бабине—Тоци. Истог дана 4. санџачка бригада такође је прешла на леву обалу Лима код села Кучина и разместила се у селу Забрдни Тоци.

116 Зборник, том I, књ. 16, док. 216, стр. 591—592.

117 Исто.

Брзи налети 3 и 4. бригаде и њихови прелази преко Лима повољно су утицали на стачов шштво у овим рејо >има, које је иначе б :ло од почетка уста ка уз НОП. Људе из тог краја у цр :о је завио четнички терор. М 'оги су били очевици злочича које су чет 'ици поч1Г'или над партиза ским породицама " с мпат зеоима НОП-а у току лета и јесечи 1943 Чет 'ици су поклали м''оге невине људе и жене, а само у јед. ом дану заклали су 11 људи из села Бистрице и Дражевића

Бригаде су се брзо вратиле иа леву обалу Лима, јер је испријатељ из гарнизона Пријепоље, користећи одсусгво тих двеју бригада, напао на остале делове 37. дивизије који су остали на левој обали. (Иначе, дивизија је била развучена на фронту од око 80 километара, од Михајловице и Прибоја до Радијевића, Вилова и Кокина Брода).

У међувремену, 37. дивизија је од штаба 2. корпуса добила нов задатак: да смени 5. крајишку дивизију на просторији јужно од комуникације Пљевља—Пријепоље.

С тим у вези, 3. пролетерска бригада, ноћу између 9. и 10. јула, преко комуникације Пљевља—Пријепоље пребацила се на положаје јужно од Пљеваља. Одатле је затворила правце Пљевља—Вруља и Пљевља—Косаница и на тим положајима заменила 4. крајишку бригаду.

Четврта санџачка бригада је добила задатак да смени 10. крајишку бригаду. Она је 7. јула око 15.00 часова извршила покрет из села Забрдњи Тоци ка комуникацији Пљевља—Пријепоље и прешла је на одсеку између упоришта Јабуке и Михајловице. Четврта бригада је затворила правце који воде од упоришта Јабука ка Каменој гори, Михајловици и Вуковом брду, а својим левим крилом је контролисала комуникацију Пљевља—Вруља и одржавала на том крилу везу са 3. пролетерском бригадом.[118] Десно ка Лиму и Пријепољу држала је везу са 8. црногорском бригадом која је сменила 1. крајишку бригаду на линији Бродарево—Крушево——Скокуће.

Бригаде 37. дивизије остале су на тим положајима до 20. јула 1944, када је стигла 1. пролетерска дивизија.

Тако се од 9. јуна до 20. јула 37. дивизија борила против непријатеља на просторији с десне и леве обале реке Лима. Ту су били Немци, Бугари, недићевци, четници и муслиманска милиција. Јачина им се мењала, а кретала се између 6.500 и 7.000 људи.

Трећа и 4. бригада су применом честих маневара више пута постизале изненађења и наносиле непријате-

135 Зборник, том I, кн>. 16, док. 223, стр. 631.

љу осетне губитке. У борбама вођеним 9. јуна до 15. јула 1944. 3. и 4. бригада нанеле су непријатељу приближно ове губитке: око 200 погинулих и 276 рањених. Од ратног материјала непријатељу је уништено: 1 тенк, 6 камиона, 1 путничка кола, 1 мотоцикл и 13 гумених чамаца. Заплењена су 2 тешка митраљеза, 1 пушкомитраљез, 40 хиљада метака и доста остале опреме.

Губици 37. дивизије у поменутом периоду износили су: 49 погинулих, 118 рањених и 32 нестала.[119]

Двадесетог јула 37. дивизија се поново пребацила северно од комуникације Пријепоље—Пљевља. С тим у вези 3. бригада се између 20. и 21. јула вратила из села Обарда на просторију Голеша—Врбово—Обарде——Зарвине—Адровићи. Четврта санџачка бригада је прешла комуникацију и поново се нашла на просторији северно од комуникације Пријепоље—Пљевља и посела положаје на линији Брашанско брдо—село Бурашићи—село Забрдњи Тоци.[120] Осма црногорска бригада је остала на истим положајима (Бродарево—Крушево——Скокуће) и под командом 1. пролетерске дивизије.

У првој половини јула 1944. 5. крајишка дивизија је ушла у састав 1. оперативне групе дивизија (2. пролетерска, 5. крајишка и 17. дивизија) која се припремала за дејства ка Србији. Било је нужно да се 37. дивизија помери ка северу да би се на тај начин обезбедио несметан покрет групи дивизија у Србију. Јер, на просторији, северно од комуникације Пријепоље—Пљевља, после одласка 3. пролетерске и 4. санџачке бригаде није било наших јединица, па су четници настојали да ту просторију ставе под своју контролу и да са ње дејствују у позадину нашим дивизијама кад крену ка Србији.

Трећа пролетерска бригада је — наступајући просторијом између Лима, Побјеника, Голеша, Бучја и Рудог — водила борбе против јаких четничких снага (окупљених из Србије, Санџака и источне Босне). Ове снаге су настојале да на сваки начин спрече јединице 37. дивизије да се одрже на том терену. Зато

119 Зборник, том I, књ. 16, док. 217, стр. 593.

120 Исто, док. 218, стр. 596—598.

су око 800 четника (Качарска и Колубарска бригада и 2. милешевски корпус) 26. јула прешли на леву обалу Лима и одмах напали положаје 1. батаљона 3. бригаде у рејону Голеша. Упркос томе што су непријатељеве снаге биле знатно бројније, 1. батаљон је успео да се одржи на положајима у току читавог дана. У току иоћи батаљон је, заједно са још два батаљона 3. бригаде, напао непријатеља и потиснуо га ка Прибоју и Рудом. Непријатељ се у току одступања задржао на положајима Саставци—Устибар—Мокронози—Осовник, где су му стигла појачања. Тада је ту, у редовима четника било око 1.500 људи (имали су 6 тешких митраљеза, 11 пушкомитраљеза и више лаких бацача). Сва четири батаљона 3. пролетерске бригаде (око 600 бораца) извршила су напад на ту четничку групацију (наши батаљони су од наоружања имали 40 пушкомитраљеза, 6 тешких митраљеза, 2 тешка и 10 лаких бацача). Напад је почео 27. јула у 21.00 час у два правца: Првим Црнуговићи——Састави—Устибар—Рудо и другим (десним) Осовник—Лим. Задатак леве колоне био је да брзо потисне непријатеља и да га набаци на заседу једне чете 1. батаљона која је претходно постављена на комуникацији Рудо—Пљевља. Међутим, непријатељ је пружио врло слаб отпор и пред зору 28. јула у паници се повукао преко Лима. У тој борби имао је 6 мртвих, 22 рањена, а 1 четник је био заробљен. Трећа бригада није имала губитака.[121]

Упоредо са 3. пролетерском дејствовала је и 4. санџачка бригада на северној страни од комуникације Пријепоље—Пљевља. Најпре су удружене непријатељеве снаге (око 1.000 Немаца, четника и муслиманске милиције) 22. јула 1944. године око 10.30 часова, после јаке артиљеријске припреме и уз садејство тенкова — напали положаје 1. батаљона. Батаљон се одржао на положајима све до 18.00 часова када је био принуђен да се повуче са Брашанског брда. Непријатељ није наставио продирање, већ је приступио уређењу положаја за одбрану. Око 19.00 часова 1. и 3. батаљон су извршили енергичан напад на непријатеља који се ту утврђивао.

121 Зборник, том I, књ. 16, док. 224, 229, стр. 612—623.

Изненађен овим нападом непријатељ се, трпећи велике губитке, повлачио ка упоришту у Јабуци и селу Сељашници. Двадесет и четвртог јула, у 08.00 часова, непријатељ је предузео нови напад двема колонама: једном из правца Михајловице и од упорнштa Јабуке ка Горњим и Доњим Бабинама; а другом из Сељашнице и Пријепол>а, преко села Барица ка Брашанском брду. Пошто је код села Барица угрозио бок бригаде, непријатељ је успео да до 11.00 часова заузме Брашанско брдо. И овај напад је подржан артиљеријском ватром и тенковима.[122]

V току ноћи између 24. и 25. јула 4. бригада је у садејству са 3. батаљоном 3. пролетерске бригаде извршила енергичан противнапад на положаје непријатеља на Бабинама и на Брашанском брду. Трећи батаљон 3. бригаде нападао је од Адровића ка Михајловици. Други батаљон 4. бригаде изводио је демонстративан напад из правца села Врбова ка Горњим и Доњим Бабинама с циљем да веже непријатељеве снаге. Главне снаге (1. и 3. батаљон 4. санцачке бригаде) нападале су од села Шербетовца и села Досудовића ка Барицама, а помоћне ка Брашанском брду. Међутим, непријатељ је, падом мрака, повукао све своје снаге из Барица ка Брашанском брду. Тако су наша два батаљона изгубила доста времена у трагању за непријатељем, па је напад на Брашанско брдо изведен пуна два часа касније (почео је у 02.00 часова 25. јула 1944). Стицајем свих тих околности и баш зато што су главне снаге ова два батаљона касниле — оне су се нашле бочно у односу на непријатељеве положаје на Брашанском брду. Тако се непријатељ нашао у врло тешком положају и узалудно покушавао да поправи своју ситуацију. Након тога непријатељ је у 08.00 часова почео да се повлачи, и то већим делом ка Сељашници и Пријепољу, а мањим (и тенковима) ка упоришту у Јабуци и Михајловици. У току противнапада наших јединица непријатељ је претрпео губитке: 19 погинулих и око 20 рањених.

За то време 4. батаљон 4. бригаде успешно је ометао саобраћај непријатељу на комуникацији Пријепо-

122 Зборник. том I, књ. 16, док 219, стр. 598.

ље—Прибој код села Избичања иа самој обали ЈТима. Да би себи обезбедили саобраћај, око 400 Немаца и четника напали су на положаје тог батаљона, рано изјутра 26. јула. До 08.00 часова успели су да га потисну ка Вису. Зато је на тај правац одмах упућен 3. батаљон који је, заједно са 4. батаљоном, извршио енергичан противнапад. Око 19.00 часова непријатељ је био протеран ка Пријепољу, којом приликом је петорица његових војника погинуло.

После тих успеха наших јединица настало је четвородневно затишје на положајима 4. бригаде. То је искоришћено за одмор и припреме за даље акције и за политички рад у батаљонима и на терену.

За време тих борби на десном крилу 4. бригаде налазила се 3. пролетерска бригада. Оне су држале чврсту међусобну везу, а у извесним ситуацијама и непосредно садејствовале.

Штаб 37. дивизије наредио је 30. јула 1944. да се 3. пролетерска и 4. санџачка бригада пребаце на десну обалу Лима и нападну непријатеља у Прибоју и Рудом. (Тих дана на сектору Рудо—Прибојска Бања било је концентрисано око 2.000 четника. Углавном су били распоређени у три групе: најјача у Прибојској Бањи, друга у околини Штрбаца и трећа у рејону Рудог.[1-3]

У ноћи између 30. и 31. јула 1944. 3. пролетерска бригада је прешла Лим код Добриловине, ликвидирала четничке снаге у рејону Прибојске Бање, Црног врха и Лесковца и заузела манастир Бању, а затим и Прибој. После тога наставила је гоњење четничких јединица које су се повлачиле делом преко реке Увца, а делом преко Кратова и Бутоша ка Новој Вароши и Кокином Броду. Истог дана бригада је стигла на просторију Челице—Брезна—Бања, организовала извиђање и затворила правце Пријепоље—Прибој, Нова Варош—Прибој и Драглица—Прибој.

Према истом наређењу од 30. јула 1944, 4. санџачка бригада је послала у напад на четничке положаје на десној обали Лима, у рејон Кратовске реке своја два батаљона, да би се тако осигурао десни бок 3. бригаде

123 Зборник, том I, тсњ. 16, док. 224, стр. 612—614.

UŽICE
VIŠEGRAD
DRINA
ČAJETINA
PRIBOJ
RUDO
NOVA VAROŠ
PRIJEPOLJE
PLJEVLJA
BRODAREVO
SJENICA
Lim
Uvac
Ćehotina
Tara
Piva
Čemerno
Gumnište
Bela Pl.
Javorje
Penčina
Ljubišnja
Jabuka
Vinička
Otaruge
Metaruge
Kruševo
Jovanik
Mala Polje
Alin Potok
Ravna Gora
Kulaći
Kalafatović
Dobrilović
Citluk
Kutlovac
Požagrmac
Golešac
Potoci
Korita
Kočino
Gradina
Džurovo
Izbičani
Bistrica
Draževići
Vranjak
Pilatovac
Gola Brda
Kosatica
Miljeva
Hisardžik
Medane
Pravišev
Gvozd
Lečevo
Divci
Obarde
Otilovići
Mihajlovići
Zvijezd
Seljašnica
Babine
Ograda
Krnjaci
Crni Vrh
Buće
Kaluđerovići
Ritošići
Poljanac
Čikoteo
Ustibara
Dalje
Bukovi
Crnugovići
Penezići
Viti Grab
Setihovo
Zagrađe
Vosković
Zabrđe
Bodežnik
Vele Polje
Orinsko
Žlatnik
Repuševići
Bijelo Brdo
Omarina
Ravanci
Stanišev
Panjak
Mokra Gora
Šljivovica
Kremna
Tripkovo
Žigalje
Zbojišta
Branešić
Kriva Rijeka
Nikojevići
Ravni
Rudine
Rožanstvo
Sirogojno
Čičkovo
Rakovica
Gostilje
Ljubiš
Visoka
Bela Reka
Kučani
Negbina
Leševići
Ojkovica
G. Trudovo
D. Trudovo
Oštitkovo
Debelja
Tisovica
Božetići
Vilovi
Komaran
Bukovik
Drmanovići
Đurinovići
Ursule
Mišević
Družiniči
Halinovići
Gorazići
Miloševo Dol
Podjasen
Grab
Trnavci
Jablanica
Ribnica
Brezna
Senište
Voljak
Radojinja
Grašac
Očigla
Rača
Kula
Čustibara
Dobrilović
Kalafatović

при нападу на Прибојску Бању и Прибој. Ова два батаљона су имала задатак да пређу на десну страну Лима код села Друглића и да се одмах, након разбијања четника у датом рејону, преко Челица врате на леву обалу, у рејон села Маржићи. За време извршавања тог задатка и форсирања Лима на десној обали прелаз је бранила Златиборска четничка бригада чији су борбеност и морал били веома слаби, па су наши батаљони релативно лако прешли реку.[124] Четници су без јачег отпора одступили. Не чекајући наше батаљоне, напустили су и другу линију одбране у висини Кратовске реке и села Челица. Тако су батаљони у 24.00 часова ушли у село Кратово. После разбијања четника на овом правцу батаљони су се 31. јула у 08.00 часова вратили на леву обалу Лима, у састав бригаде.

Следећи задатак 4. бригаде био је напад и ликвидирање непријатеља у упоришту Рудо. Напад је извршила цела бригада у две колоне. Десна колона (3. и 4. батаљон) имала је задатак да пређе Лим газом код села Миоча, да продужи наступање и да, у садејству с левокрилном колоном, ликвидира непријатеља у Рудом. При преласку реке ова колона је имала мањи сукоб са четницима који су били брзо разбијени. Левокрилна колона (1. и 2. батаљон) имала је исти задатак, с тим што је прешла Лим газом код старог моста. Морала је да рашчисти свој пут до прелаза, те је напала и разбила Чајничку четничку бригаду и тако обезбедила позадину батаљона за време напада на Рудо. На самом газу сукобила се са четницима код села Северина. После кратке и врло оштре борбе четници су били пораженн.

Обе колоне су почеле да прелазе преко Лима у 23.00 часова. После прелаза бригада је енергичним и брзим налетом разбила деморалисане четничке групе. Непосредан напад на Рудо извршили су 1, 2. и 4. батаљон, док је 3. батаљон обезбеђивао позадину батаљона који су нападали.[125] Рудо је било ослобођено 1. августа 1944. у 01.00 часова.

124 Исто, док. 226, стр. 617, Архив ВИИ, к. 142, бр. рег. 4/2.

125 Исто.

За време извођења тог напада 4. санџачка бригада је разбила четири четничке бригаде (Вишеградску, »5. октобар«, Чајничку и Сребреничку). V борби за Рудо погинуло је 7 четника, њих петорица су били рањени, а 8 их је заробљено.

После ослобођења Рудог 4. санџачка бригада је посела просторију село Рабреновац—Црни врх—село Рача, чиме се обезбедила од Вишеграда и затворила правац ка Рудом и Прибоју и од Јабланице ка Прибоју.

Трећа пролетерска бригада се, после ослобођења Прибоја, пребацила на просторију село Челице—село Брезна—Прибојска Бања и затворила правац од Пријепоља ка Прибоју и од Нове Вароши ка Прибоју.[126]

У међувремену јаке непријатељеве снаге (између 25.000 и 30.000 војника — Немаца, албанских квислинга, муслиманске милиције и четника) нападали су положаје 3. дивизије на сектору Андријевица—Беране. У овим тешким борбама она је прибегла одступном маршу на дубини од преко 100 километара, примењујући задржавајућу одбрану и избегавајући ударце непријатеља, а затим, у садејству са 1. и 12. корпусом разбила непријатеља у области Дурмитора, па се, потом, преко Крнова и Роваца, убацила у позадину непријатеља, ка долинама Таре и Јлима.[127]

Пошто је непријатељ разбијен на десној обали Лима, од Бистрице до Рудог, он се повукао углавном у два правца: ка Новој Вароши и на десну обалу Увца, ка Бијелим брдима.

У вези с тим, 3. и 4. бригади 37. дивизије предстојали су нови задаци: гоњење разбијених и деморалиса-

126 Исто, док. 228, стр. 621.
У инте зив шм борбама од 26. јула до 5 августа 1944. 37. дивизија (без 8. бригаде) на ела је непријатељу велике губитке: 81 погинули, 87 рањешх, 27 заробље шх. Заплење ш су: 1 лаки бацач, 3 митраљеза, 2 пушкомитраљеза, 30 пушака, неколико хиљада метака, више бацачке муниције, 20 коња, доста санитетског материјала, неколико пиштоља и знат е количине другог рагног материјала. У исто време губици 3. и 4. бригаде 37. дивизије износили су: 6 погинулих и 27 рањених.

127 Р. Вукановнћ: »Ратни пут Треће дивизије«, стр. 332; Ослободилачки рат народа Југославије, књ. 2, стр. 257—259.

них четничких јединица. Зато је требало да што пре избију на просторију Радијевићи—Кокин Брод—Радојиља. Штаб 37. дивизије је 3. августа наредио бригадама да даље гоне четнике. Трећа пролетерска бригада је добила задатак да се са просторије Челице—Брезна—Прибојска Бања што пре (правцем Китоња—Дражевићи—Комарани—Вилови) пребаци до непријатељевих положаја и да рано изјутра 4. августа 1944. извршн обухватни напад на непријатеља на просторији Комарани—Вилови—Акмачићи, где се био задржао четнички корпус којим је командовао Вук Калаитовић (500 четника).[128]

Три батаљона 3. бригаде (1, 2. и 4 — око 380 бораца) у жестокој борби, која је вођена 4. августа,, присилили су четнички корпус да се око 09.30 часова повуче на десну обалу Увца, у село Штитково. Тридесет четника је погинуло, 50 рањено, 3 заробљена, а само 3 борца наше бригаде била су рањена.[129] Заплењени су 1 пушкомитраљез, нешто муниције, 3 товарна коња, нешто остале опреме и хране.

Четврта санџачка бригада је извршила покрет ка просторији северно од комуникације Кокин Брод—Нова Варош.[130] Крећући се правцем село Јелача—село Кратово—село Брезна—село Рутоше—село Радоиња, чистила је терен од четничких деморалисаних група. Пошто је стигла на одредиште, бригада је посела положаје село Гобате—Радоиња—Кокин Брод. Испред положаја бригаде налазили су се положаји немачких и четничких јединица, које су браниле комуникацију Ужице—Нова Варош—Бистрица и своје упориште у Новој Вароши.

Дакле, 3. и 4. бригада су покривале просторију од Рудог до Нове Вароши, просторију која је по фронту износила више од 20 километара, а по дубини око 60 километара, а на којој су се налазиле бројне непријатељеве снаге.

После успешног разбијања четничких јединица на десној обали Лима дејства 3. пролетерске и 4. санџач-

128 Зборник, том I, кн>. 16, док. 227, стр. 618.

129 Исто, док. 230, стр. 226—227.

130 Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

ке бригаде била су усмереиа ка Златибору. Та дејства бригада 37. дивизије била су синхронизована са дејствима 3. ударне дивизије и са дејствима осталих јединица 2. ударног корпуса (у одбрани слободне територије Санџака и Црне Горе). Тридесет и седма дивизија подржавала је оперативну групу дивизија која је, са сектора Берана и Андријевице, од 28. јула продирала ка Копаонику и даље у источну Србију. Она је такође подржавала оне јединице које су се из источне Босне кретале ка Санџаку (1. пролетерска, 6. пролетерска дивизија и 12. корпус) и даље ка Србији. Тако је део слободне територије Санџака и Црне Горе био операцијска основица за наше јединице које су биле оријентисане за дејства ка Србији. Својим дејствима 37. дивизија је посредно или непосредно стварала услове поменутим јединицама да лакше и брже остварују своје задатке.[131]

Након преласка Увца 3. пролетерска бригада је 8. августа напала групу од око 1000 четника и очистила села Штитково и Божетиће, Трудово и планину Чемерницу од разбијених, деморалисаних четника који су бежали према Ивањици и Сјеници. Они четници који су били насилно мобилисани враћали су се својим кућама, а мањи део њих је наставио са четничким старешинама. Гонећи четнике, 3. бригада је продрла на просторију Љубића и Златибора, где је такође разбила јаке четничке јединице које су пристигле из Србије. Ту је водила оштре борбе и против бугарских окупаторских трупа. На Боровој глави 1. и 4. батаљон су између 11. и 12. августа сломили јак отпор Златиборске и Рудничке четничке бригаде, нанели им велике губитке и после неколико узастопних јуриша одбацили их према Чајетини.[132]

131 »Заврш''е операције за ослобођење Југославије«, стр. 20—58. У то време немачка команда предузима и офанзивне операције против пет српских дивизија на подручју Бабичке горе, Козјака, Озрена, Топлице и Јаблачице. Циљ те операције је био да се одрже слободне комуникације и спречи спајање оперативче групе дивизија са српским дивизијама. Упркос жестоком отпору те снаге су се спојиле и прешле у противнапад и ослободиле територију јужне Србије, на левој обали Мораве, до Крушевца.

132 Зборник, том I, књ. 16, док. 228, 230 и 232.

На поседнутим положајима, после заузимања Рудог 1. августа 1944. и чишћења терена у рејону села Гобате, села Радоиња, Кокин Брода — 4. бригада се задржала уз комуникацију Ужице—Нова Варош—Бистрица——Прибој и Бистрица—Пријепоље да би непријатељу спречавала саобраћај. Непријатељ је предузео све што је могао да потисне 4. бригаду са те комуникације и раскрснице код Бистрице, јер му је комуникација била потребна за пребацивање снага из Србије на поприште дурмиторске операције која је у то време била у замаху. Зато је пребацио око 1000 четника Златиборског корпуса (Златиборска, Рудничка, Ужичка и Рачанска бригада) на леву обалу Увца, ка селу Рутошима и Радоињи.[133] После преласка Увца четници су посели положаје дуж гребена који се протеже паралелно са реком на линији Црквине—село Бакина Бара—северно од села Рутоша, преко села Кратова, села Брезана—села Јелаче—села Лесковца и Црног врха. Били су спремни за напад на положаје 4. бригаде. Не сачекавши напад четника, штаб 4. бригаде је одлучио да њени 1. и 2. батаљон изврше напад на те четничке снаге 7. августа 1944. Батаљони су разбили четнике, потиснули их на десну обалу Увца при чему је 20 четника погинуло.

Током 7. и 8. августа 4. бригада се пребацила на десну обалу Увца и даље терала четнике ка селима Сјеништа и Негбини. Четници су се повлачили ка Бијелим брдима и Златибору. После те акције 4. бригада се поново вратила на леву обалу Увца и посела положаје на линији село Гобате—село Рутоше—Нова Варош—Кокин Брод.[134]

Трећа пролетерска бригада се у току ноћи између 13. и 14. августа вратила са Златибора и Љубиша, преко Доброселице и Јабланице, у рејон Бијелих брда, Штрбаца и Рудог. Маршујући ка овој просторији, наишла је на јаче снаге босанских четника на Бијелим брдима, Јастрепцу, Вардима и Сировој гори. После жестоких окршаја разбила је четнике и натерала их у бекство према Вишеграду.

133 Архив ВИИ, к. 142, бр рег. 10'2 и к. 168, бр. рег. 12/1.

.134 Операцијски дневиик 4. санџачке бригаде.

Услед тешке ситуације у којој се иепријатељ нашао, он је у другом делу Санџака и у северном делу Црие Горе почео нову офанзиву на слободну територију. Штаб 2. корпуса је наредио 37. дивизији да се ноћу између 14. и 15. августа пребаци на леву обалу Лима и да дејствује на комуникацији Пљевља—Пријепоље (на комуникацији је тада био врло жив саобраћај, јер су Немци превозили своје јединице из Србије и ојачавали оне јединице које су изводиле офанзиву на слободну територију Црне Горе и Санџака).

Према наређењу штаба 37. дивизије од 13. августа 1944, 3. пролетерска бригада, чистећи терен од четника, дејствовала је ка Бијелим брдима, Штрпцима и Рудом. Истовремено, 4. санџачка бригада је кренула у сусрет 3. пролетерској бригади и ноћу између 13. и 14. августа ослободила Прибој. Тако је добро припремљеном акцијом и дејствима 3. и 4. санџачке бригаде поново ликвидиран непријатељ у ширем подручју доњих токова Увца и Лима, да би се 15. августа 1944. према наређењу штаба дивизије обе бригаде вратиле на леву обалу Лима, остављајући мање делове код Рудог и Прибоја.[135]

После пребацивања на леву страну Лима 3. бригада се 15. августа разместила на просторији Градиберина—Касидол—Голеша—Добриловићи. Одатле је, сем дејстава на комуникацији Пљевља—Пријепоље, могла и да контролише комуникацију Прибој—Пријепоље и да затвара правац Пљевља—Рудо.

Четврта бригада је посела положаје на левој обали Лима: село Забрдњи Тоци—Тоци—Ђурово—Маржићи.

Сврха маневра и дејстава 37. дивизије, као и 3. дивизије и осталих јединица 2. корпуса у другој половини августа била је да се јединицама које су се из Босне кретале у правцу западног Санџака и даље ка Србији обезбеди пребацивање на десну страну Лима и Увца и покрет ка Србији. За Немце је комуникација Ужице——Бела Река—Кокин Брод—Нова Варош била од изванредног значаја. Да би обезбедили несметан саобраћај тим путем, Немци су 21. августа на раскрсницу путева Нова Варош—Прибој—Пријепоље упутили једну своју

135 Зборник, том I, кн>. 16, док. 223, стр. 631.

јединицу која је, између оеталог, имала 7 тенкова и 50 камиоиа. Када је ова јединица стигла на раскрсницу — у село Бистрицу, прешла је одмах у напад и потискивала наше остављене делове на десној обали Лима. И поред свега непријатељ није успео да спречи 1. пролетерску дивизију да истог дана (21. августа) пређе на десну обалу Лима код Прибојске Бање, као ни 37. дивнзију да такође пређе на десну обалу Лима, 22. августа, између Прибоја и Бистрице.

Тих дана у село Голеше стигла је и 8. црногорска бригада и поново ушла у састав 37. дивизије (она је од средине јула до 20. августа била под командом 3. ударне и 1. пролетерске дивизије).

У селу Голешима је 22. августа 1944. формирана 5. санџачка народноослободилачка ударна бригада.[136] Тада је 37. ударна дивизија у свом саставу имала четири бригаде (3, 4, 5. и 8), али само до 6. септембра 1944, када је 8. црногорска ушла у формацијски састав 1. пролетерске дивизије.

После шесте и седме непријатељеве офанзиве, које су делимично вођене и на територији Санџака, народ је стоички подносио сва зла и невоље што су му наносили окупатори и његови сателити. После ових офанзива многи људи из Санџака добровољно су помагали НОП, ступали у јединице НОВЈ и слали у њих своје синове и кћери. Када је 22. августа 1944. формирана 5. ударна санџачка бригада у Прибојским Голешима, сем бораца који су раније били у Бјелопољском и Пљеваљском НОП одреду, у њене редове су ушли многи нови борци из прибојског и пријепољског среза. Укупно бројно стање бригаде било је 517 бораца, сврстаних у четири батаљона, пратећи вод, бригадни санитет и бригадну интендантуру.

Њен први штаб сачињавали су: командант Данило Јауковић (а од октобра 1944, после рањавања Јауковића, командант је био Бошко Шкрбовић); политички комесар Живко Џувер (а од новембра 1944. Душан Томовић); помоћник политичког комесара Јосиф Струњаш; заменик команданта Вукосав Бушковић; интен-

136 Архив народноослободилачког рата, к. 1255, бр. рег. 1 ф 16.

дант бригаде Владимир Босовић (а од новембра 1944. Слободан Грбовић); референт санитета Радојка Остојић.

Штаб 1. батаљона: командант Павле Буковић; политички комесар Милош Павићевић; помоћник политичког комесара Васо Младеновић (а од септембра 1944. Рајко Дедеић); замених команданта Владо Ивановић; интендант батаљона Милоица Зечевић; референт санитета Мира Цвијетић.

Штаб 2. батаљона: командант Обрад Боковић Чеперац; политички комесар Иван Добрашиновић; помоћник политичког комесара Обрад Драгаш; заменик команданта Саво Тробоњача; референт санитета Марија Жижић.

Штаб 3. батаљона: командант Раденко Клајевић; политички комесар Богдан Гледовић; помоћник политичког комесара Дико Пејатовић; заменик команданта Љубомир Пејовић; интендант батаљона Саво Вучинић; референт санитета Вера Ивовић.

Штаб 4. батаљона: командант Милун Дрчелић; политички комесар Симо Грбовић; помоћник политичког комесара Светозар Влаховић Буљо; заменик команданта Војин Крстајић; интендант батаљона Новица Видаковић.

Штаб 5. батаљона: командант Љубомир Пејовић; политички комесар Новак Вучинић. (Пети батаљон формиран је крајем децембра 1944. године).

Бројно стање бригаде остало је онако како је било при формирању све до друге половине децембра 1944, када је имала 2.500, а крајем рата 3.000 бораца.

Командни и политички кадар за нову, 5. санџачку бригаду приликом формирања регрутован је из 3. бригаде, а делимично и из 4. санџачке. У погледу националног састава бригаду је сачињавала српска, црногорска и муслиманска омладина.

Пошто многи њени борци нису имали никаквог борбеног искуства, бригада је након формирања, у саставу 37. дивизије, пребачена на десну страну Лима, у село Радоињу, где су њени борци неко време изводили војну обуку и политичке припреме. То је било у јеку интензивних борби које је 37. дивизија водила на том терену.

Нова бригада је, поред обуке, имала одређене задатке: затварање и извијање одређених праваца, чиме је допуњавана војна и политичка обука младих бораца.

Иако млада јединица, бригада је заједно са 3. и 4. бригадом на ширем простору који је 37. дивизија покривала у Санџаку у југозападном делу Србије и источне Босне водила успешне борбе и нанела непријатељу озбиљне губитке, нарочито када се повлачио из наше земље.

*

Према својим стратегијским циљевима и замислима за коначно ослобођење земље, Врховни штаб током јула и августа 1944. преноси тежиште борби у источне делове Југославије. Већ у јуну 1944. године 2, 3. и 12. корпус НОВЈ контролисали су територију на левим обалама Лима и Дрине, Прва оперативна група дивизија (2, 5. и 17) 28. јула била је у продору према Копаонику, у источну Србију. У исто време 1. пролетерски корпус је био у покрету из западне Босне ка Санџаку. Током јула 1944. било је завршено груписање снага НОВЈ и на овом правцу за продор у Србију.

Прва пролетерска дивизија је ноћу између 20. и 21. августа 1944. прешла Лим код Прибојске Бање и, настављајући покрет правцем Кратово—Брезна—Рутоше—Радоиња—Доброселица, ломила четнички отпор. Она је 23. августа избила испред Палисада, где су били положаји 24. бугарске дивизије.

Тридесетог августа 1944. и 6. личка пролетерска дивизија је прешла Лим, такође код Прибојске Бање. Продужила је покрет, избила на Златибор и ушла у састав 1. пролетерског корпуса. Све покрете јединица НОВЈ и њихово груписање у периоду јул—август 1944. немачка команда за југоисток помно је пратила. Уочивши опасност која је запретила немачким и квислиншким снагама у Србији, она је одлучила да предузме више офанзивних акција у Србији, Црној Гори, Санџаку и источној Босни.[137]

137 Завршне операције за ослобођење Југославије, стр. 20—28 и Војна енциклопедија, књ. 2, стр. 670.

Офанзивна дејства НОВЈ у свим деловима Југославије иоловином 1944, нарочито у правцу Србије, и приближавање Црвене армије Балкану утицало је да Румунија и Бугарска ускоро доживе слом као чланице сила Осовине. Стратегијски значај Србије постајао је све већн. V вези с тим збивањима немачка команда за југоисток донела је одлуку да 10. јула 1944. предузме офанзивне акције против наших јединица које су биле на планини Јастрепцу у топличком крају и против других снага НОВЈ у Србији.

У исто време и немачки 5. СС армијски брдски корпус почео је офанзиву делом својих снага на слободну територију Црне Горе. Ову операцију су Немци назвали »Бгаи1§ап§ег«. Изводшш су је из рејона Плав——Чакор—Лешница, а циљ им је био да брзим продором заузму Андријевицу и Беране и да разбију оперативну групу дивизија. (У исто време напад је вршен и на 3. и 12. корпус у источној Босни).

У току борби наша 3. ударна дивизија потпуно је сломила немачку офанзиву на том правцу, разбила 21. СС дивизију »Скендербег«. Оперативна група дивизија (2, 5. и 17) већ је била прешла реку Ибар и наставила продор преко Копаоника у правцу Трстеника, Крушевца, Куршумлије и Прокупља са циљем да се споји са српским дивизијама.

После неуспеха у ове две операције Немци су крајем јула прегруписали своје снаге и припремали се за последње веће офанзивне операције које су назвали »Оператион Рибецал« (у нас познату као дурмиторску операцију).

Продор наших јединица у Србију, појачана дејства у источној Србији и жестоке борбе 1, 2, 3. и 12. корпуса НОВЈ у источној Босни, Црној Гори и Санџаку довелн су Немце у врло тешку ситуацију. У овим околностима немачки командант за југоисток дао је задатак команданту немачке 2. оклопне армије да спречи упад 1. и 12. корпуса у Србију. Ту операцију је припремала команда 5. СС армијског корпуса. У њој су Немци ангажовали следеће снаге: 7. СС дивизију, 13. СС дивизију, 396. легионарску дивизију, 1. брдску дивизију, 369. пук 181. дивизије, борбену групу »Бендел«, борбену групу »Стри-

пел«, легију »Кремпер«, једну пуковску брдску групу бугарске 24. дивизије, делове 5. полицијског моторизованог пука, 2. пук »Браиденбург«, 1. усташку бригаду, 8. и 9. посадну бригаду, четничке корпусе — Романијски, Озренски, Дрински, Херцеговачки, Јтовићенски, Зетски и 4. јуришни корпус.

Напади немачких снага ка Црној Гори и Санџаку почели су 3. августа. Кренули су са кружне основице Пљевља—Пријепоље—Бијело Поље—Чакор—Подгорица—Даниловград—Никшић. Циљ Немаца је био да се 1. и 2. корпус НОВЈ концентричним дејствима потисну ка реци Пиви, реци Тари и планини Сињајевини и да их тамо униште.

Међутим, тој великој непријатељевој групацији одлучно су се супротставиле наше јединице у Црној Гори и Санџаку, затим 1, 3. и 12. корпус који су били дуж Дрине и на Пивској планини. И ова непријатељева офанзива је завршила неуспехом, чему је. сем јуначког одлучног отпора наших јединица, допринела и чињеница што су се јединице Црвене армије тада приближавале границама наше земље.

Након тих борби 12. корпус је. према одобрењу Врховног штаба, из рејона источно од Шавника кренуо ка Србији правцем Голија—Зеленгора—Лелија, Мљечник—село Стари Брод на Дрини.

После неуспеха у дурмиторској операцији непријатељ је прешао у дефанзивна дејства у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку.

Пошто су наши корпуси кренули ка Србији, Немци су у источну Босну пребацили 7. СС дивизију, а 2. пук »Бранденбург« и 24. бугарску дивизију на Палисад.

У исто време Немци су водили офанзивне операције и против пет српских дивизија на подручју Бабичке горе, Козјака, Озрена, Топлице и Јабланице. Циљ им је био да обезбеде контролу на комуникацијама и да спрече спајање оперативне групе дивизија са српским дивизијама.

Упркос жестоком отпору непријатеља наше снаге су се ипак спојиле и ослободиле територију јужне Србије на левој обали Мораве до Крушевца.

Пошто је 1. пролетерека дивизија ноћу између 20. и 21. августа прешла на десну обалу Лима и Увца и преко Златибора продирала ка Палисаду и Чајетини и пошто се 6. личка дивизија кретала из источне Босне ка прелазима на Лиму, а 12. корпус ка прелазима на Дрини — непријатељ је убрзано припремао своје снаге за офанзивна дејства против наших јединица које су биле на просторији Пријепоље—Нова Варош—Прибој—Рудо. С тим у вези 20. августа је у Нову Варош стигао и један немачки батаљон, ојачан артиљеријом, а у Бистрицу један батаљон и 6 тенкова. За ту офанзиву Немци су ангажовали и 14. пук 7. СС дивизије, 2. пук »Бранденбург« и бројне четничке снаге. Непријатељ је пре тога предузео све мере да се изведу одређени радови на оним деловима где су биле порушене комуникације Пријепоље—Прибој, Бистрица—Нова Варош, Ужице—Вишеград и Ужице—Кокин Брод—Нова Варош, како би се њима могле пребацивати његове јединице из правца Ужица.

У вези са задацима које су имале јединице НОВЈ на овом правцу, комплетна 37. дивизија (3, 4, 5. и 8. бригада) је 22. августа пребачена на десну обалу Лима, на одсеку између Бистрице и Прибоја. Одатле су бригаде наставиле дејства. Трећа пролетерска, после оштрих борби на положају Челице—Бистрица и разбијања непријатеља, продужила је ка северу и 22. августа разбила Златиборску четничку бригаду на положајима Цигла—Бијела брда.

Осма црногорска бригада је продрла у рејон село Штрпци—Бијела брда. Наредних дана 8. и 3. бригада су усмериле своја дејства ка комуникацији Вишеград——Ужице, где су стигле ноћу између 24. и 25. августа. Те две бригаде су имале задатак да затворе правац од Вишеграда ка Прибоју и да ометају непријатељу саобраћај између Вишеграда, Вардишта и Ужица.

Пета санцачка бригада је тих дана била у селу Радоињи на левој обали Увца, где је изводила обуку и припремала се за предстојећа дејства.

Четврта санцачка бригада је, након преласка на десну обалу Лима, била на положајима Китоња—Козо-

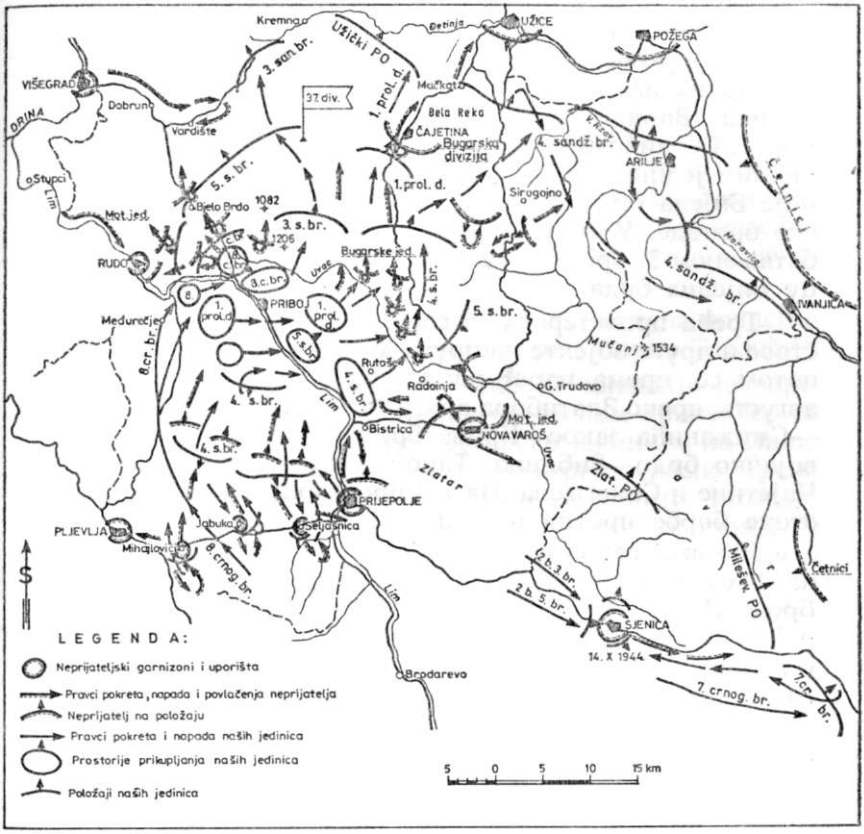

Трећи прелаз преко Лима и дејства дивизије до краја октобра 1944.

мор—Каменица—Вранеша. Затварала је правац од Бистрице и Кокина Брода.

V том се распореду нашла 37. дивизија када је Врховни штаб поставио задатак 37. и 1. дивизији да, на просторији јужно од Западне Мораве, створе базу са које ће се предузети опште наступање јаких снага НОВЈ у Србију.

Тих је даиа 1. иролетерска дивизија водила тешке борбе против бугарских снага на прилазима Палисаду.

Непријатељ је на све начине настојао да спречи продирање наших јединица у правцу комуникације Вишеград—Вардиште—Ужице. С тим у вези ојачани батаљон 7. СС дивизије »Принц Еуген«, у садејству са четничким јединицама, наступао је 24. и 25. августа са линије Бијела Брда—Штрпци ка положајима 8. црногорске бригаде. У току 25. августа 8. бригада, ојачана 4. батаљоном 3. бригаде, одбацила је непријатеља у правцу Бијелих брда.

Трећа пролетерска је следеће ноћи порушила мостове и друге објекте на прузи Мокра Гора—Вардиште, потом се, према наређењу штаба 37. дивизије од 28. августа, преко Златибора вратила на положаје Чигота—Смиљанића закос—Крива бреза—Кобиља глава—Девојачко брдо—Рибница. Тако је затворила правце од Чајетине и Семегњева. На тој просторији је водила жестоке борбе против немачког 2. пука »Бранденбург«.

Четврта санџачка бригада је водила тешке борбе на комуникацији Бистрица—Нова Варош—Кокин Брод—Љубиш и на положајима село Негвина—село Бурађа. Њен 3. батаљон је ноћу између 23. и 24. августа у заседи дочекао немачку моторизовану колону од 11 камиона, при чему је уништио 4 камиона, убио 25, а заробио 2 немачка војника.[138] После те акције све јединице бригаде, сем 1. батаљона, прешле су на десну обалу Увца, на просторију Бурађа—Негбина—Драглица—Доброселица. Први батаљон је остао на левој обали Увца у рејону Вранеша и Радоиње. Задатак му је био да контролише правце од Бистрице и Нове Вароши и комуникацију Кокин Брод—Нова Варош.

Бригада је (без 1. батаљона) 26. и 27. августа водила борбе против Немаца и четника на Бурађском вису, Бурађи, Муртеници и Негбини.[139] Њен ојачани 1. батаљон је из заседе, ноћу између 29. и 30. августа, на комуникацији Кокин Брод—Нова Варош, дочекао колону од 50 камиона (превожене су, у правцу Санџака и Црне

138 сборник, том I, кн>. 11, док. 26 и 47, стр. 79 и 119.

139 Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

Горе, немачке јединице којима је требало потхрањивати оне снаге које су водиле офанзивне операције у току дурмиторске операције). Пошто се колона кретала споро, одстојања између камиона износила су 30 до 40 метара. У заседу, коју је поставио 1. батаљон на комуникацији уз реку Злошницу, ушло је 10 до 15 камиона. Изненађење је било потпуно. Претпоставља се да је тада погинуло између 80 и 100 непријатељевих војника. Као одмазду непријатељ је запалио цео заселак у селу Вранеша (око 20 кућа) из којег је, срећом, већина житеља побегла и склонила се у шуми.

У тој акцији тешко је рањен и истог дана подлегао ранама врло храбар и одважан борац Мирко Терзић.[140]

Двадесет петог августа штаб 37. дивизије је наредио бригадама да се рокирају ка десном крилу, јер се тих дана, након разбијања бугарске јединице на Палисаду, и 1. пролетерска дивизија померила удесно. Трећа пролетерска бригада се померила на линију Чигота——Смиљанића закос—Крива бреза—Кобиља глава; 5. санџачка бригада је пребачена у село Доброселицу и Драглицу, а 8. црногорска бригада на просторију Доња Јабланица—Оштрељ—Шанац—Кик; 4. санџачка бригада је посела нове положаје на линији село Бурађ—село Негбина—Кокин Брод—село Радоиња—село Вранеша. Све четири бригаде су до 30. августа водиле борбе против непријатеља који је саобраћао комуникацијама које је, са више или мање успеха, контролисала 37. дивизија спречавајући непријатељу да их користи.

У међувремену, на десну обалу Лима, на сектору између Прибоја и Бистрице, прешла је и 6. личка пролетерска дивизија. Она је, преко села Кратова и Брезана, продужила покрет ка Златибору, где је 30. августа ушла у састав 1. пролетерског корпуса.

На Бурађи и Ојковици тих дана је 3. пролетерска бригада водила тешке борбе против немачког 2. пука »Бранденбург« и квислинга. Јачина непријатеља: око 500 Немаца и око 460 припадника муслиманске мили-

140 Терзлђ Мирко, рођен 1916 године у с. Ограђеница, Пљевља, погинуо 29.8.1944, сахрањен у Радоињи.

ције. Трећа бригада (без 4. батаљоиа, али ојачана 4. батаљоном 4. бригаде) имала је само 500 бораца. Непрнјатељ је пружио врло жилав отпор и одолевао нападима бригаде. Међутим, када су у јуриш кренули бомбаши, а затим и остали борци, непријатељ је приморан на одступање ка Новој Вароши. Бригада је у тој борби имала 29 бораца избачени.к из строја, од којих 3 мртва, док је непријатељ претрпео веће губитке.[141]

После протеривања непријатеља са тих положаја 3. бригада се приближила Новој Вароши, где су се повукле непријатељеве снаге (на линију Нова Варош——Тиква—Амзићи) и ту се ужурбано утврђивала. У току 5. и 6. септембра 1944. 3. пролетерска бригада је разбила те снаге и 6. септембра ослободила Нову Варош.

Ток те борбе се одвијао овако: 1. батаљон је нападао правцем Дебело брдо—Сикирица—десна обала реке Злошнице—Нова Варош, а остала три батаљона су нападала Тикву и брзо је заузели. Тиме је непријатељ доведен у врло неповољан положај, па се под притиском наших снага повлачио у град. Главнина бригаде је, како се то каже, на леђима непријатеља нападала на град. За то време 2. батаљон је пребачен на положаје дуж комуникације Нова Варош—Бистрица, а задатак му је био да не дозволи непријатељу да се извуче тим правцем. Кад је главнина бригаде продирала у град са источне и североисточне стране, непријатељ се панично повлачио у правцу Бистрице, где га је убитачном ватром дочекао 2. батаљон. Тако је непријатељ при повлачењу претрпео велике губитке: 50 погинулих и рањених и 10 заробљених. Заплењено је 11 митраљеза, 30 хиљада метака, више десетина пушака, 4 радио-станице, 1 аутомобил, 1 мотоцикл, 150 нових шињела, око 150 шаторских крила, 150 ћебади и 150 ранаца, већа количина хране и санитетског материјала.[142]

Тих дана (5. и 6. септембра) 12. корпус је прешао Дрину северно од Вишеграда и преко планине Таре на-

141 Зборник, том I, кш. 11, док. 173.

142 Зборник, том 1, књ. 16, док. 238.

ступио у правцу Повлена, а 1. пролетерски корпус дејствовао је из правца Златибора преко комуникације Ужице—Кремна и наступао ка Маљену и Сувобору.[143]

*

Период јуни, јули и август 1944. био је карактеристичан за борбе 37. дивизије по честим и брзим маневрима њених бригада на широкој просторији између Лима, Златибора, Чајетине, планине Таре, Вишеграда и Прибоја. У том времену њене бригаде су више пута форсирале Лим и Увац са циљем напада на веће групације непријатељевих снага, час на једној, час на другој страни Лима и Увца. На тој просторји 37. дивизија је водила оштре борбе против непријатељевих снага које су се тамо сконцентрисале ради интервенције за време офанзиве у Црној Гори и Санџаку (дурмиторска операција) или су поседале положаје са којих су спречавале продор јединица НОВЈ у Србију.

За време борби у западном делу Санџака, у јулу и августу 1944. године, у троуглу река Лим—Вишеград——Чајетина и када су јединице 1. пролетерског и 12. корпуса продирале у Србију — 37. дивизија је извршавала значајне задатке. Дивизија је те задатке извршавала под непосредном командом Врховног штаба НОВЈ, а уз велике губитке и напоре, у време када је непријатељ свим расположивим средствима настојао да спречи снаге НОВЈ да продру у Србију.

После дурмиторске операције јединице Народноослободилачке војске су на том делу ратишта прешле у офанзиву. Крајем августа и почетком септембра 3. ударна дивизија је разбила непријатеља на дурмиторском правцу и брзо продрла у долину Лима. До краја августа ослободила је Колашин и од непријатеља очистила долину Лима до Берана. Због настале ситуације на правцу Вишеград—Ужице и продора оперативне групе дивизија у Србију преко Ибра и Копаоника Немци су из рејона Његобуђе у долину Лима пребацили 14. пук 7.

143 Зборник, том I, књ. 11, док. 159

СС дивизијефи 2. пук »Браиденбург«. Један батаљон бугареке 24. дивизије пребачен је из Ужица на Палисад. Златиборски четнички корпус концентрисао се на Златибору, а делови Дринског и Милешевског четничког корпуса на Равном брду, источно од Рудог. Тих дана Дража Милаиловић је наредио да се изведе општа мобилизација и концентрација његових снага у западној Србији. Четврту групу јуришних корпуса упутио је ка Чачку и Ужицу, а у долини Западне Мораве оставио ојачану Расинско-топличку групу корпуса.[144] Све ове снаге имале су задатак да спрече продор јединица НОВЈ у Србију.

Ратне прилике су изискивале да јединице 37. дивизије поседну нове положаје, па је њен штаб издао бригадама наређење[145] на основу којег је 4. санџачка бригада, из рејона Кокин Брод—село Вранеша—село Радоиња, кренула ка просторији Лесковац—Челице—Брезна. Задатак јој је био да дејствује на комуникацији Прибој—Бистрица.

Трећа пролетерска бригада је посела положаје лево од 4. санџачке бригаде, на просторији Кокин Брод——Амзићи—Каменица—Козомор. Имала је задатак да ликвидира непријатеља у рејону Нове Вароши и Златара и да дејствује по комуникацији Пријепоље—Сјеница.

Два батаљона 5. санџачке бригаде посели су просторију Бурађа—Кућани—Караула, а друга два просторију Горњи Љубиш—Доброселица. Контролисали су и извиђали пут који води од Ариља преко Јавора и Кладнице ка Сјеници.

Осма црногорска бригада остала је на ранијим положајима и дејствовала на комуникацију Штппци——Вардиште. Она је, заједно са 4. батаљоном 3. пролетерске бригаде, од доласка на те положаје била стално ангажована у борбама против 14. пука 7. СС немачке дивизије.

144 Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 272—278.

145 Зборник, том I, књ 11, док. 108, стр. 266